

ארי יצחק שבט

דגל ישראל במקורות היהדות

חלק ג¹

ההשתייכות לישראל וההיבדלות מן הגויים

אחד התפקידים הבולטים של הדגל הוא גם אחד מהערכים היהודיים המובהקים שלו, שאף מעניק לו חשיבות ממדרגה הראשונה. הדגל הוא סימן של ייחוד, היבדלות ופרישה של עם ישראל מאומות העולם. אכן, אחד מהמעשים הראשונים של מדינה הוא קביעת דגלה וסמלה, המתבססת בדרך כלל על מסורת עתיקה של ייחודה לעומת שאר האומות.² הרעיון מופיע במפורש אצל חז"ל: חיבה גדולה חבבן הקב"ה שעשאהם דגלים כמלאכי השרת כדי שיהיו ניכרין [...] אמר הקב"ה יש לאומות דגלים ואין חביב עלי אלא דגלו³ של יעקב, הה"ד "ודגלו עלי אהבה".⁴ דבר אחר [...] בשעה שנגלה הקב"ה על הר סיני ירדו עמו כ"ב רבבות של מלאכים [...] והיו כולם עשויים דגלים דגלים, שנאמר "דגול מרבבה".⁵ כיון שראו אותן ישראל [...] התחילו מתאווים לדגלים אמרו: אלואי כך אנו נעשים דגלים כמותן [...] אמר

1 מאמר אחרון בנושא. ראו עוד א' שבט, "דגל ישראל במקורות היהדות, חלק א", אורשת א (תשי"ע), עמ' 297–342 (להלן: הדגל א); "דגל ישראל במקורות היהדות, חלק ב", אורשת ב (תשע"א), עמ' 153–200 (להלן: הדגל ב); "פרסום ראשון של דרשת הרב קוק זצ"ל על חשיבות הדגל הישראלי", המעין מט, ג (ניסן תשס"ט), עמ' 55–68; "השלמות ותיקונים על פי כתב-היד המקורי לדרשת הרב קוק זצ"ל על הדגל", המעין נ, ב (טבת תשי"ע), עמ' 96–98. מאמרים אלו הם פרי של מחקר מקיף על דגל ישראל, שנעשה בתמיכת ועדת המחקר של מכללת אורות ישראל.

2 מ' סימון, "דגל", האנציקלופדיה העברית, יא, ירושלים תשי"ז, עמ' 943.

3 ראו הדגל א (לעיל הערה 1), בסביבות הערה 106, שיש סוברים שהדגל המדובר בתורה ובחלק מהמדרשים הוא מילה נרדפת ל"חטיבה", אך ראו ספרי (ערך: ל' פינקלשטיין), ניו-יורק תשכ"ט, האזינו ח: "יסובנהו בדגלים, ג' מן הצפון, ג' מן הדרום", ששמע דגלים ממש המסובבים את ישראל ולא חטיבות, כי ישראל הם החטיבות. כמו כן, אף החולקים שהזכרנו מודים שהביטוי "אותות" שבאותו פרק, "איש על דגלו באותות", כבמדרש הסמוך, הוא מה שנקרא במקומות אחרים בתנ"ך "נס", והמכונה היום "דגל". על כל פנים, אותן היכרות והפרדה המשובחות במדרשים הללו נעשות היום על ידי דגל ישראל ובכך חלק מחשיבותו ליהדות.

4 שיר השירים ב, ד.

5 שם ה, י.

להם הקב"ה מה נתאוויתם לעשות דגלים? חייכם שאני ממלא משאלותיכם "ימלא ה' כל משאלותיך".⁶ מיד הודיע הקב"ה אותם לישראל ואמר למשה: לך עשה אותם דגלים כמו שנתאוו.⁷ בין אם היזמה לדגלי ישראל באה מצד הקב"ה, כפי שמשמע מראש המדרש הנזכר, ובין אם מדובר בהיענות אלוקית לבקשת ישראל, כמשמעות הסיפא, רואים שהענקת הדגלים נתפשת ביהדות, כמו אצל אומות העולם, כסימן לחיוב,⁸ לכבוד ולהיכרות: "כדי שיהיו ניכרין".

"איש על דגלו באותות",⁹ קדושים וגדולים היו ישראל בדגליהם וכל האומות מסתכלין בהם [...] אף בלעם הביט בהם ויצאה עינו כנגדן [...]. התחיל אומר מי יכול ליגע בבני אדם אלו? מכירין את אבותיהם ואת משפחותיהם שנאמר "שוכן לשבטיו".¹⁰ מיכן למדנו שהיו הדגלים גדולה וגדר לישראל, לכך נאמר "איש על דגלו".¹¹

נמצא שהדגלים מסמלים, בנוסף על החיבה, גם "גדר" ו"היכר" להבחין בין ישראל ובין שאר האומות. המהרש"א מציין שזה אכן תפקיד הדגל "כמו שנושא הדגל הוא ניכר לבד בחיל".¹² כך גם מצאנו: "איש על דגלו באותות לבית אבותם".¹³ חיבה יתירה היתה למלך מלכי המלכים על ישראל והשרה אותם בדגלים כדי שלא יהו מעורבין".¹⁴

אמנם, ייתכן שמטרת הדגלים במדרש היא להבחין בין שבת לרעהו,¹⁵ אך אם בכך מראים חיבה קל וחומר שדגל המפריד בין ישראל ובין אומות העולם הוא

- 6 תהלים כ, ו: "ובשם אלהינו נדגל, ימלא ה' כל משאלותיך".
- 7 במדבר רבה ב, ג. ראו בהמשך ליד הערות 251 ו-261, שם הבאנו את המשך המדרש בגרסאות מקבילות.
- 8 שם.
- 9 במדבר ב, ב. ראו לעיל בהערה 3 שיש סוברים שהמילה "אותות" כאן מכוונת למה שמכונה היום "דגל".
- 10 במדבר כד, ב.
- 11 במדבר רבה ב, ד. להשלמת המדרש ראו בהמשך בהערה 251, שם הבאנו את המשך המדרש בגרסה מקבילה.
- 12 מהרש"א, חידושי אגדות, חגיגה טז ע"א.
- 13 לעיל הערה 9.
- 14 פסיקתא זוטרותא (המכונה: לקח טוב, ערך: ר"ש בובר), וילנה תר"מ, פרשת במדבר, פב ע"ב.
- 15 כפי שעולה מהמדרש שם, ושם, פרשת בלק קכח ע"ב: "וישא בלעם את עיניו וירא את ישראל שוכן לשבטיו שלא היו מעורבין אלא כל איש ואיש על מחנהו ואיש על דגלו", וכן במדרש המובא בהמשך הערה 247.

חשוב שבעתיים. כך עולה גם ממדרש מקביל: "אמר הקב"ה יש לאומות העולם דגלים, ואין חביב עלי אלא דגלו של יעקב, שנאמר 'ודגלו עלי אהבה'".¹⁶ אכן מצאנו "וה' האמירך היום להיות לו לעם סגלה",¹⁷ ותרגם אונקלוס: "וה' חטבך יומא דין למהוי לה לעם חביב".¹⁸ מתוך חיבתו של הקב"ה לישראל חשוב לו שלא נתערבב באומות העולם.

מה השמן הזה אינו יכול להתערב במשקין אחרים, אף ישראל אין יכולין להתערב באומות העולם. מנין? שנא' "ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי",¹⁹ מה השמן הזה אפי' את נותן אותו בכמה משקין הוא עולה על כולם, כך הם ישראל עליונים על כל אומות העולם. מנין שכך? כתי' "ונתנד ה' [אלהיך] עליון [על כל גויי הארץ] וגו'".²⁰

חשיבות הרעיון של הפרדה פיזית וסמלית מופיעה גם להלכה ולמעשה במצוות. בספר החינוך הסביר לגבי מצוות ברית מילה: "משרשי המצוה לפי שרצה השי"ת לקבוע בעם אשר הבדיל להיות נקרא על שמו, אות קבוע בגופם להבדילם משאר העמים [...] כמו שהם מובדלים מהם בצורת נפשותם".²¹ אמנם מילה היא מצווה מדאורייתא, ואיננו מבינים את כל ההשלכות והתועלות הרבות שלה, אך ברור שהתועלת החשובה שהוזכרה כאן שייכת אף יותר לדגל ישראל המונף בפרהסיא, וסמליות הייחוד בולטת בו אף יותר.

ראוי להדגיש שאותו "גדר" הפרדה בינינו ובין שאר האומות מתפקד גם כתריס שלא נתבולל ולא נתחתן אתם. הרי"ד סולובייצ'יק כבר עמד על כך שאותה לאומיות ציונית הגיעה בדיוק בזמן כדי להשיב את הגאווה הלאומית לצעירים לאחר שהתחילו להתבייש ביהדותם, ובמיוחד בעקבות השואה, שבה היה לא רק מביך אלא גם מסוכן להיות יהודי.²² נוסף שדבר דומה קרה אצל יהדות ברית המועצות לשעבר, שכמעט התבוללה לחלוטין מבחינה דתית. אלמלא חזרתם לחיק האומה הישראלית, גם אם בעיקר מבחינה לאומית ולא

16 מדרש תנחומא (ערך: ר"ש בובר), וילנה תרמ"ה, במדבר סימן י, על פי שיר השירים ב, ד, והשוו לעיל הערה 7.
 17 דברים כו, יח.
 18 תרגום אונקלוס שם.
 19 ויקרא כ, כו.
 20 דברים רבה ז, ג.
 21 ספר החינוך, מצווה ב.
 22 רי"ד סולובייצ'יק, "קול דודי דופק", איש האמונה, ירושלים תשל"ה, עמ' 80.

מבחינה דתית, אחים אלה היו אבודים לנו לנצח.²³ כמו במדרשים, אף בדורנו הדגל מהווה תריס סמלי בפני התבוללות ונישואי תערובת, בדומה לאותו מגן דוד שעונדים יהודים (אף לא דתיים) בגולה כדגל זעיר, כדי שיזדהו כיהודים, סמל שלעתים אף סובלים בגללו.²⁴

הגדרת איסור "חוקות הגויים"

הרעיון להזדהות כישראלי ולהיבדל במחיצה מוחשית מופיע בתור מצווה מדאורייתא האוסרת להידמות לגויים בכל דבר שהוא, כלשון הרמב"ם:
 אין הולכין בחקות העובדי כוכבים²⁵ ולא מדמין להן לא במלבוש ולא בשער וכיוצא בהן שנאמר "ולא תלכו בחקות הגויים",²⁶ ונאמר "ובחקותיהם לא תלכו",²⁷ ונאמר "השמר לך פן תנקש אחריהם",²⁸ הכל בענין אחד הוא מזהיר שלא ידמה להן, אלא יהיה הישראל מובדל מהן וידוע במלבושו ובשאר מעשיו כמו שהוא מובדל מהן במדעו ובדעותיו. וכן הוא אומר "ואבדיל אתכם מן העמים",²⁹ לא ילבש במלבוש המיוחד להן [...] ולא יבנה מקומות כבנין היכלות של עכו"ם כדי שיכנסו בהן רבים כמו שהן עושין. וכל העושה אחת מאלו וכיוצא בהן לוקה.³⁰
 בדומה לכך מגדיר ספר החינוך: "שלא נתנהג כהם במלבושינו ועניינינו [...] שלא תלכו בנימוסות שלהם [...] ולגנות כל הנהגותיהם ואפילו במלבושי".³¹

- 23 נציין שלפי חשבונו של הגר"א (ר"ה משקלוב, קול התור, ירושלים תשכ"ט, עמ' תעא, הערה ג), המעבר מתקופת משיח בן יוסף לתקופת משיח בן דוד, שמשמעותו התגברות הרוחניות בישראל, היה בשנת ה'תש"נ, המקביל לחצות היום בערב שבת של מעשה בראשית (על פי תחשיב "אלף שנים בעיניך כיום", תהלים צ, ד), בעת ההתכוננות ל"יום שכולו שבת". ואכן אז ראינו את חזרתם של כמעט מיליון היהודים המתבוללים ביותר לחיק האומה הישראלית.
- 24 למשל כמה ספרי תיירות מציעים למטיילים בצרפת להסתיר שרשרת עם מגן דוד, ראו <http://alturl.com/2iuox>.
- 25 כידוע, "עכו"ם" בספרות חז"ל היא גרסה מצונזרת או נובעת מצנזורה עצמית, במקום המונח "גוי" או "נכרי", והכוונה כאן ולאורך המאמר לכל גוי ולא רק לעובדי עבודה זרה, כפי שמוכח מהרמב"ם, משנה תורה, הלכות עבודה זרה ה, ט: "עובד כוכבים [...] שאינו עובד כוכבים", וראו בהערה 119.
- 26 ויקרא כ, כג.
- 27 ויקרא יח, ג.
- 28 דברים יב, ל.
- 29 ויקרא כ, כו.
- 30 רמב"ם, הלכות עבודה זרה יא, א.
- 31 ספר החינוך, מצווה רסב.

הסמ"ג מוסיף, "מזהיר שיהא ישראל מובדלין מן העכו"ם במלבוש, במנהג בדבור".³² נציין, שאף שבדרך כלל אין דורשים טעמי מצוות,³³ כאן עצם הגדרת המצווה מבהירה מהי כוונתה.³⁴

משתמע מדבריהם של הסמ"ג ואחרים,³⁵ שכל ניסיון להזדהות כגוי, הן בתחום הדתי הן בתחום הנוהג הלאומי או התרבותי, הוא אסור מדאורייתא.³⁶ לעומתו, לדעת המאירי, יש הבחנה בין דמיון לענייני פולחן האסורים מדאורייתא ובין כש"הדבר מתפשט מדברי סופרים בהרבה דברים שאינם ממין זה [עבודה זרה] כדי שיתרחקו מהם ומאליליהם ולא ימשכו אחריהם מזו לזו".³⁷ לדעתו, החידוש של רבנן הוא לאסור דווקא סמלים, מעשים או בגדים לאומיים כדי שלא נימשך אחרי נימוסי לאומיותם גם לדתם.³⁸

נפסק בהגהות מיימוניות בשם הרא"ם,³⁹ שאין להוסיף על רשימת האיסורים שנמסרו לנו בחז"ל, ומובאים דבריהם בבית יוסף. לשיטה הזאת אין לחשוש

32 ר"מ מקוצי, ספר מצות גדול (סמ"ג), ירושלים תשנ"ג, לאוין נ, אף שבסוף דבריו כתב: "ובתוספתא דשבת מונה כל מה שהיתה קבלה ביד חכמים מחקותיהם ודרכי האמורי", שמשתמע קצת כדעת הרא"ם, אך מהרישא שלו משתמע כרמב"ם. יש כאן מקור מעניין למצווה לדבר עברית מצד לאו מדאורייתא, ראו מאמריי "הדיבור בלשון הקודש", טללי אורות ב (תש"ג), עמ' 87-101; "המצווה לדבר בעברית והשימוש בלשון הקודש לענייני חול", שמעתין 177 (כסלו תשע"א), עמ' 27-50.

33 הלכה כחכמים ולא כר' שמעון בנושא, ראו בבלי, בבא מציעא קטו ע"א; רמב"ם, הלכות מלוה ולוה ג, ה; שלחן ערוך, חושן משפט צז, טז.

34 ראו ר"מ הקטן קליין, שו"ת משנה הלכות יג, ירושלים תשנ"ח, סימן קכז, שדן בנושא, בדומה לשיטת הר"ן, גיטין כ ע"ב (בדפי הר"ף), בעניין "לא תחנם". וראו הרא"ה קוק, מבוא לשבת הארץ, ירושלים תשל"ט, עמ' נד. כך עולה משיטת ר' יהודה שהיא שיטת חכמים (לעיל הערה 33), המודים שדורשים טעמא דקרא כשמפורש הטעם בתורה, כגון "לא ירבה לו נשים", דברים יז, יז.

35 ראו בהמשך בהערה 90 שאסור אפילו לדעת המהרי"ק.

36 ראו בהמשך בסביבות הערה 66.

37 ר' מנחם המאירי, בית הבחירה על הש"ס, ירושלים תשל"ו, סנהדרין נב ע"ב.

38 המאירי, שם; הר"ן (לעיל הערה 34), שם; ר"ש יפה אשכנזי, יפה מראה, מודפס בתלמוד ירושלמי, שבת ו, א, כתב שכך דעת התוספות, בבא קמא פג ע"א ד"ה התירו. רי"י ויינברג, שו"ת שרידי אש, ב, ירושלים תשנ"ט, סימן לט, סובר שכך גם דעת הרמב"ם, שנימוסים שאינם דתיים אסורים מדרבנן שמא יימשך אחרי דתם, וכך הוא מדייק גם מדבריו בפירוש המשניות.

39 ר' אליעזר ממיץ, ספר היראים השלם, ירושלים תשכ"ה, סימן קיג.

מלהתיר הנפת דגל של עם זר על ידי יהודי.⁴⁰ ברם מדברי הרמב"ם עולה בבירור שלא רק אסרו את הדוגמאות שהזכירו, אלא גם הוסיפו בלשון כוללני: "וכיוצא בהן [...] שלא ידמה להן אלא יהיה הישראל מובדל מהן וידוע במלבושו ובשאר מעשיו".⁴¹ הרמב"ם חוזר ומדגיש שוב בסוף בלשון הכללה: "וכיוצא בהן, לוקה", וכך גם דעת הרמב"ן והרשב"א.⁴²

יש אף שדייקו שהרמב"ם כולל בכוונה לאסור גם את כל המנהגים של הגויים המתחדשים בכל זמן, ממה שכתב "אין הולכין בחוקות הגוים ולא מדמין להן [...] כמו שהן עושין [...] כדרך שעושין הן" בלשון הווה, לעומת מה שכתב בהמשך: "כמו שהיו עושין"⁴³ בלשון עבר. בכך רצה הרמב"ם להדגיש שאסורים גם המנהגים של כל דור ודור.⁴⁴ אמנם השולחן ערוך השמיט את הביטויים היותר כוללים של הרמב"ם, כנראה מרצון להקל כדעת הרא"ם וכפי שהובא בבית יוסף, אך הרמ"א "החזיר": "אלא יהא מובדל מהם במלבושו ובשאר מעשיו".⁴⁵ גם הב"ח והמנחת חינוך על פי הטי"ז⁴⁶ פסקו שהעיקר להיבדל מהגויים, והלאו של "בחוקותיהם" משתנה בכל דור.⁴⁷ דבריהם נפסקו בדרכי תשובה.⁴⁸ כך עולה גם מלשון חז"ל: "הן עם לבדד ישכון",⁴⁹ "מובדלים הם מן הגוים בכל דבר במלבושיהן".⁵⁰ ובספרא:

והלא כבר נאמר "לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש וגוי",⁵¹ ומה תלמוד לומר "ובחוקותיהם לא תלכו"?⁵² שלא תלכו בנימוסות שלהן בדברים החקוקין להם כגון תיטריות וקרקסאות והאסטרויות. ר"מ אומר אלו

40 בית יוסף, יורה דעה סימן קעח ד"ה כתבו. וראו ר"ע יוסף, שו"ת יביע אומר ה, ירושלים תשט"ז, יורה דעה סימן כד, אות ז, שהביא פוסקים שהביאו את דבריו, ומצרף סניף זה להקל בתנאים מסוימים.

41 שלחן ערוך, יורה דעה קעח, א.

42 שו"ת הרשב"א א, בני ברק תשי"ח, סימן שצה, וכן דעת רבו, הרמב"ן.

43 רמב"ם, הלכות עבודה זרה יב, א.

44 ספר המפתח, משנה תורה לרמב"ם (ערך: ר"ש פרנקל), בני ברק תשמ"ו, שם.

45 לעיל הערה 41.

46 ראו את דברי הטי"ז (להלן הערה 66).

47 ר"י באב"ד, מנחת חינוך, חתומ"ד, סימן רנא, אות א.

48 רצ"ה שפירא, דרכי תשובה, ירושלים תשל"ו, יו"ד קעח אות ה.

49 במדבר כג, ט.

50 ילקוט שמעוני, רמז תשסח, על פי במדבר כג, ט.

51 דברים יח, י.

52 ויקרא יח, ג.

דרכי האמורי שמנו חכמים, ר' יהודה בן בתירא אומר שלא תנחור ושלם תגדל ציצית (=שערות) ושלם תספור קומי שפה".⁵³

נראה שמחלוקת הרא"ם והרמב"ם קיימת כבר בחז"ל. תנא קמא מביא כלל וממשיל "כגון", שהוא לשון כולל לאסור את כל הדברים הדומים. לעומתו הדגיש ר' מאיר שיש רשימה שמנו חכמים ותו לא. התוספת של ריב"ב שוב פותחת את הרשימה, וברור שאין "רשימה אחת" המקובלת על ידי חז"ל, ודלא כשיטת הרא"ם.⁵⁴ לפי זה קשה כיצד פוסק הרא"ם כר' מאיר לעומת תנא קמא.

בספר המצוות מזכיר הרמב"ם את שלוש הדעות:

שהזרינו מללכת בדרכי העכו"ם ומתנהג במנהגותיהם ואפילו במלבושיהם וקבוציהם במושבים והוא אמרו ית' "ולא תלכו בחקת הגוי אשר אני משלח מפניכם",⁵⁵ וכבר נכפלה אזהרה זו ואמר "ובחקתיהם לא תלכו".⁵⁶ ובא הפירוש,⁵⁷ לא אמרתי אלא בחקים החקוקים להם ולאבותיהם. ולשון ספרא:⁵⁸ "ובחקתיהם לא תלכו", שלא תלכו בנימוסות שלהם בדברים החקוקים להם כגון טרטריאות וקרקסיות והאסטריות, ואלו הם מינים מן המושבים שהיו מתקבצין בהם לעבודת הצלמים. רבי מאיר אומר אלו דרכי האמורי שמנו חכמים. רבי יהודה אומר שלא תנחור ושלם תגדל ציצית ושלם תספור קומי. ומי שעושה דבר מאלה חייב מלקות. ונכפלה האזהרה מזה הענין בלשון אחר, והוא אמרו "השמר לך פן תנקש אחריהם",⁵⁹ שמא תדמה להם ותעשה כמעשיהם ויהיו לך למוקש, שלא תאמר הואיל והם יוצאים בארגמן אף אני אצא בארגמן הואיל והם יוצאים בתלוסין⁶⁰ אף אני אצא בתלוסין, והוא מין

53 ספרא (ערך: ר"א וייס), וינה תרכ"ב, אחרי מות, סימן ט.

54 לעיל בהערה 39.

55 ויקרא כ, כג.

56 שם יח, ג.

57 ספרא (לעיל הערה 53), אחרי מות, סימן ט.

58 שם, סימן יג.

59 דברים יב, ל.

60 ספרי (ערך: ל' פינקלשטיין), ניו-יורק תשכ"ט, שם, סימן פא: "או שמא תעשה כמעשיהם ויהיו לך למוקש שלא תאמר הועיל והם יוצאים באבטיגא (פינקלשטיין מעדיף: בטגאה) ובארגמן ובתלוסין". בביאור הגר"א, יורה דעה סימן קעח אות א גרס: "קילוסין [...] מיני מלבושין" אף אני כן". בספר החינוך, מצווה רסב הגרסה: "כלוסין", אך העורך מתקן שצריך לומר "תלוסין", ומסביר: "מכנסים רחבים". בילקוט שמעוני א, רמז תתפח: "בקלוסין". ר"י קולון, שו"ת מהרי"ק, ירושלים תשל"ג, שורש פח: "בקלוסין [...] שדברי

ממיני זיון⁶¹ הפרשים. וכבר ידעת לשון הנביא על כל הלבשים מלבוש נכרי וגו',⁶² זה כולו להתרחק מהם ולגנות כל חקותיהם ואפילו במלבוש.⁶³ הרמב"ם הדגיש שמלבד שנהיה שונים במעשינו ובמידותינו ("דעות" בלשוננו), חשוב שנהיה מובדלים ושונים בכל דבר, גם בסממנים החיצוניים. אף בביאור הגר"א, למרות שדרכו לקצר, טורח להביא את שלוש הדעות מהספרא, כנראה כדי להדגיש שנאסרה לא רק הרשימה שבתוספתא,⁶⁴ וכן דעת רוב הפוסקים.⁶⁵ אכן עולה בבירור שהרצון להידמות לגוים ולהזדהות כגוי עומדת במרכז הסוגיה של "חוקות הגויים" ומצוות "ואבדיל אתכם".⁶⁶ אמנם יש אומרים שמנהגי הגויים אסורים אפילו כשאין כוונתו להידמות להם, אך אם כוונתו לעשות כן הרי זה אסור לכל הדעות.⁶⁷ המב"ט מסביר שהכתוב בספרו להיות שונים ב"נימוסות" שלהם, בא לאסור כש"מחשבתו ניכרת מתוך מעשיו שעושה כן כדי לדמות להם".⁶⁸

מהר"ם שיק כותב: "דוודאי [...] דכל העושה דבר מעשה או עבודה כדי לדמות עצמו לאומות וגויי הארץ עובר בכמה⁶⁹ לאוין", ומדגיש שאיסור הדמיון

הללו דברי שחץ וגאווה הם ולא באלו חלק יעקב". רש"י זיון (עורף), "חוקות הגויים", אנציקלופדיה תלמודית, יז, ירושלים תשס"ז, עמ' שה, הערה 15: "י"ג פלוסין או קולסין". מ' יסטרוב, ספר מילים, ברוקלין [חת"ד], גורס "קולסין" ומפרש: helmets (קסדות). ראו מה שכתבנו בהמשך בסביבות הערה 87.

ראו בהמשך הערה 87 לגרסאות אחרות.

61 צפניה א, ח.

62 רמב"ם, ספר המצוות, ירושלים תשס"ב, לאוין ל.

63 ביאור הגר"א, לעיל הערה 60. ראו עוד בשיטת הגר"א בהמשך בהערה 84.

64 אנציקלופדיה תלמודית (לעיל הערה 60), הערה 15, ולא כשיטת הבית יוסף, יורה דעה סימן קעח ד"ה כתבו.

65 ויקרא כ, כו. בכותרת להלכות עבודה זרה מגדיר הרמב"ם (לעיל הערה 25) את המצווה בקיצור "שלא להדמות במנהגיהם ובמלבושם". ראו ר"ד הלוי, טורי זהב (הט"ז), מודפס בשלחן ערוך (לעיל הערה 33), יו"ד קעח, אות א, "שהכלל הוא שיש לישראל להבדיל מהם, מה לי בכך ומה לי בכך". עיינו ר"י החסיד, ספר חסידים, ירושלים תשי"ז, סימן קצט, ר-רא, רכ-רכא, שמדגיש במקומות רבים שאין להידמות לגויים.

66 ראו בהרחבה באנציקלופדיה תלמודית (לעיל הערה 60), עמ' שה, ולהלן הערה 103.

67 המב"ט, קריית ספר, מובא באנציקלופדיה תלמודית, שם, הלכות עבודה זרה יא. ראו ר"מ שיק, שו"ת מהר"ם שיק, סטמר תרס"ב, יורה דעה סימן קסה, שדן אם מחשבתו צריכה להיות ניכרת ממש שאינו עושה כדי להידמות.

68 נצ"י, שלמרות שהרמב"ם הביא (לעיל הערה 30) פסוקים רבים, למעשה הוא מונה שם בהקשר זה בכותרת להלכות עבודה זרה, מצווה לו, רק מצווה אחת: "שלא להדמות במנהגותם ובמלבושם".

הוא לא רק מסיבות דת, אלא הוא הדין לזהות לאומית, למשל בנידון שמות לועזיים. הוא ממשיך להביא את דברי הספרי "השמר", בלא תעשה. 'פן' בלא תעשה. פן תנקש אחריהם, שמא תמשך אחריהם או שמא תדמה להם, שמא תעשה כמעשיהם ויהיו לך למוקש".⁷⁰ כלומר להידמות להם הוא איסור בפני עצמו.⁷¹

חשיבות האיסור להזדהות כגוי מתבטאת במלוא חומרתה בסוגיית "ערקתא דמסאנא", המלמדת שלא רק שאין להזדהות כגוי אלא אף אסור לענווד בגד אחד המזוהה עם עם אחר. "אבל בפרהסייה, אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור. מאי מצוה קלה? אמר רבה בר יצחק אמר רב אפילו ערקתא דמסאנא",⁷² ופירש הרי"ף: "הנכרים שבאותו הזמן היו עושין רצועות של מנעליהן אדומות וישראל היו עושין שחורות כדי שלא ילבשו מלבוש נכרי".⁷³ גם רבנו חננאל,⁷⁴ בעלי התוספות,⁷⁵ הרא"ש⁷⁶ והרשב"א⁷⁷ מסבירים שאין כאן מגמה דתית או מצווה, אלא כל מטרת המנהג היא להיות שונה ולהיבדל מהגויים לאחר שהם הנהיגו דבר מסוים. כך מדגיש גם הרא"ם: "אפילו אין מצוה אלא מנהג יהדות שהונהג לתרבות".⁷⁸ אמנם רש"י, המהרי"ק וסייעתם סוברים שחוקות הגויים אסורה רק אם יש במעשה צד יהדות, כגון חוסר צניעות, או שהוא דבר לא הגיוני וחוששים שהמקור בעבודה זרה, וכך פסק הרמ"א,⁷⁹ אך פוסקים רבים החמירו למעשה כמו הרי"ף וסייעתו.⁸⁰

- 70 ספרי (לעיל הערה 60), דברים, סימן פא.
 71 מהר"ם שיק (לעיל הערה 68), יורה דעה סימן קסה, וראו שם, סימן קסט.
 72 בבלי, סנהדרין עד ע"א-ע"ב.
 73 סנהדרין יז ע"ב בדפי הרי"ף.
 74 סנהדרין שם.
 75 שבת מט ע"א, שהעבריין "דומה שמוציא עצמו מכלל ישראל".
 76 רא"ש, סנהדרין ח, ג.
 77 שו"ת הרשב"א א (לעיל הערה 42), סימן תיט.
 78 ספר יראים (לעיל הערה 39), סימן תג, מובא בהגהות מיימוניות, הלכות יסודי התורה פרק ה אות ד.
 79 רמ"א, יורה דעה קעח, א על פי המהרי"ק, המובא בהמשך בהערה 94, בדומה לשיטת רש"י בסנהדרין שם, שכתב שצריך להיות איזה צד מצווה בנושא. בעל שרידי אש, ב (לעיל הערה 38), סימן לט העמיד את המחלוקת בין הרמב"ם (לעיל הערה 30) ובין הראב"ד (שם), בכך "שלח" הרמב"ם כל דימוי לנכרים אסור, ולראב"ד רק דברים שיש בהם משום זנות או עבודה זרה". ראו בטי"ז (לעיל הערה 66) ובש"ך (שם), יורה דעה סימן קעח, שכפי הנראה לא חילקו בכך בין הרמב"ם לראב"ד. דעת הרי"ן ב ע"ב בדפי הרי"ף, ד"ה ישראל ורי"י בר ששת, שו"ת ריב"ש, ירושלים תשנ"ד, סימן קנח, מסכימים עם המהרי"ק, אולם התוספות,

למשל, נראים ביותר דברי הגר"א⁸¹ המרחיב בנושא חוקת הגויים ומוכיח מהסוגיה במסכת סנהדרין שאלמלא היה כתוב בתורה הריגה בסייף (וכן בשריפת בגדי המלך), היה אסור משום חוקות הגויים, אף על פי שיש בזה טעם הגיוני בתור מיתה נקייה ומהירה יחסית לקופיץ (או טעם כבוד המלכות בשרפת בגדי המלך).⁸² אלא מוכח לדעת הגר"א שאסורים אפילו דברים שיש בהם טעם ושאיין בהם פריצות אם מדובר בדבר מיוחד לאומה שלהם.

אבל כל שלובשין מלבוש המיוחד להם אסור, וכפשט דברי הרי"ף הנ"ל אפילו ערקתא כו' וודאי משום רצועה אחת אינו משום פריצות וז"ש אפילו ערקתא כו' וכמ"ש בספרי הנ"ל הואיל והן יוצאין כו'.⁸³ אבל מלבוש שהיינו לובשין בלא"ה מותר, לכן ל"ק כל ראיות מהרי"ק הנ"ל לפי שלא היה מיוחד להם דוקא וכ"כ הרמב"ם "המיוחד להם" וכן בכ"ד ודברי מהרי"ק אינן נראין כלל.⁸⁴

אף הרי"ד סולובייצ'יק הורה שלהתלבש ככל אנשי התרבות המערבית מותר, משום שאין כאן לבוש המיוחד לשום אומה פרטית, אך הדגיש שאין ללבוש שמלה צרפתית,⁸⁵ שבלבישתה יש משום "בריחה מהזדהות יהודית".⁸⁶

סנהדרין, שם והריטב"א שם סוברים שאין לחקות גם מנהג של גויים שיש בו טעם, אך מתירים אם יש לו שורש בתורה. שורש מחלוקת זו היא בהסבר הדין בבלי, סנהדרין נב ע"ב, ששורפין על המלך במוותו את כל חפציו, ואין בזה משום דרכי האמורי. הרי"ן והמהרי"ק הסבירו ששורפין על המלך מפני שיש טעם גלוי של כבוד, לעומת התוספות והריטב"א שהבינו שההיתר הוא רק משום שמפורש בירמיה לד, ה שעושים כן גם למלכי ישראל.

80 הבית יוסף (לעיל הערה 40), מביא את המהרי"ק, אך בשולחן ערוך (לעיל הערה 33), שם, מצטט את הרמב"ם, שהלך בדרך כלל בעקבות הרי"ף. הרמב"ם מעיד בהקדמה למשנה, ירושלים תשכ"א, עמ' פו, שהוא חלק על הרי"ף בפחות מעשרה מקומות, אך מאוחר יותר, אגרות הרמב"ם (ערך: ר"י שילת), מעלה אדומים תשנ"ה, עמ' תרנב, העלה את הערכתו לכשלושים מקומות. ראו בהמשך בהערות 90 ו-155.

81 ביאור הגר"א (לעיל הערה 60). אף ששם, אות ה, מנסה הגר"א ליישב את הרי"ף עם שיטת רש"י והמהרי"ק, כאילו שיש צד פריצות בשרוך אדום, בליקוט שבסוף אות ז הוא דוחה יישוב זה למעשה וחוזר ל"פשט דברי הרי"ף, וודאי משום רצועה אחת אינו משום פריצות וז"ש 'אפילו ערקתא'. כלומר, אם הייתה בכך פריצות לא היה זה נחשב למצווה קלה.

82 בבלי, סנהדרין נב ע"ב, וראו שם בראשונים. כן הקשה גם הריטב"א, עבודה זרה יא והמנחת חינוך (לעיל הערה 47), סימן רסב.

83 לעיל הערה 60.

84 ביאור הגר"א (לעיל הערה 60), אות ז.

85 ר"צ שכתר, נפש הרב, ירושלים תשנ"ד, עמ' רלא, משיעוריו של הרי"ד סולובייצ'יק על מסכת סנהדרין. ניתן להציע דוגמה נוספת מהכובע השוודי הבלוע באמצע המגן דוד שבדגל

בהתאם, יש בגד לאומי מובהק ומיוחד בצורת הדגל הלאומי, דמה לי בגד שלובשים או בגד שמניפים? ובפרט שהאיסור אינו רק על לבוש אלא על כל מעשה הזדהות עם אומה אחרת.

הגר"א ציטט מספר המצוות שהזכיר את הספרי: "שלא תאמר הואיל והן יוצאין באבגיטא [...] בארגמן [...] בקלוסין אף אני יוצא (בהם, א"ש)", והסביר הרמב"ם: "והוא מין ממיני זיון⁸⁷ הפרשים" (בתרגומים אחרים שבמהדורת פרנקל: אנשי הצבא, אנשי המלחמה), והוסיף הגר"א: "וכולן מיני מלבושין הן וז"ש ולא מדמין להן". ייתכן שניתן להציע שהכוונה לסמל לאומי ואולי אף לדגל שהחיללים יוצאים אתו למלחמה, אולי על מדיהם או על שריונם.⁸⁸

אף המהרי"ק, המקל יותר מהרי"ף והגר"א ואוסר רק מנהג דתי או לא צנוע,⁸⁹ יאסור כנראה כשהמטרה היא להידמות לגויים, כגון אותו בגד לאומי שזאת מגמתו. אף הוא, כרוב הפוסקים בסוגיה, נתלה ברמב"ם⁹⁰ ומתיר רק סמל לחכמה או לכבוד וכדומה:

וז"ל הרמב"ם: "לא ילבש במלבוש המיוחד להם".⁹¹ ולמה לו לומר "המיוחד להם"? לימא: "לא ילבש במלבוש הדומה למלבושם"! אלא ודאי דלא נאסר אלא במלבוש שכבר נתייחד אליהם ופרשו הישראלים ממנו [...] וטעם זה לא שייך אלא בלבוש שנתייחד לכלל אומת(ם)

בבית הכנסת בפראג, ראו הדגל א (לעיל הערה 1), בתמונה בסביבות הערה 24, והחצאית הסקוטית של גברים.

86 רי"ד סולובייצ'יק, דברי השקפה (תרגום: מ' קרונה), ירושלים תשנ"ה, עמ' רכז.

87 בפרנקל (לעיל הערה 44), בהערה: בערבי: זיי, ובתרגום אבן איוב, שם: נוי.

88 בחלק מהגרסאות, דומה ללשון "כלונסאות", ראו את הגרסאות השונות בספרי (לעיל הערה 60).

89 ראו לעיל הערה 79.

90 אף על פי שר"י קארו משמיט חלק מדברי הרמב"ם בשולחן ערוך, יורה דעה קעח, א, מצוין בבאר הגולה שם, שפוסקים כמותו, וכן ברור מדברי הרמ"א שם. ראו גם שו"ת דברי חיים (לעיל הערה 67), יורה דעה א, סימן ל; ר"י אסאד, שו"ת יהודה יעלה א, ניו-יורק תשכ"ח, אורח חיים סימן לח; רבצמ"ח עוזיאל, שו"ת משפטי עוזיאל ירושלים תשנ"ה, יו"ד ב סימן כא; ר"מ שטרן, שו"ת באר משה ח, ניו-יורק, תשמ"ג, סימן יט; שו"ת משנה הלכות יג (לעיל ערה 34), סימן קכז; שם י, סימן קיא.

91 לעיל הערה 30.

92 מביטוי זה היה מקום לכאורה לומר שכל זמן שלא פרשו היהודים מאותו בגד היה מותר, אך המעיין במקורו ברמב"ם יראה שמצווה על היהודים אכן לפרוש מאותו בגד, ומוטל איסור על כל בגד המיוחד לאומה מסוימת, כהדגשת הגר"א (לעיל הערה 84) בדברי הרמב"ם.

מחמת גיותן כדפ"י, אבל הקאפ"א⁹³ הזאת שלא נתייחד(ה) לכלל אומתן אלא לחכמי(ם) מפני חכמתן [...] רק שלא יהא מלבוש מיוחד להם.⁹⁴

כך מעלה בעל השרידי אש, אפילו לדעת המהרי"ק :

והכלל העולה מכל דברי הראשונים, ש[...]מודים, שאם הוא דבר שאינו חוק לעבודה זרה אלא חוק האומה, אסור רק אם עושים כדי להידמות להם, אבל אם אינם עושים כדי להידמות להם, מותר.⁹⁵

כאמור, הרמ"א הכריע להקל בהגדרת איסור חוקות הגויים כדברי המהרי"ק, שאין איסור אלא באחד משני פנים: דבר שיש בו משום פריצות או דבר שאין טעמו נגלה. יש לציין, שטעם האיסור בסוג השני נובע מחשש שמא יש באותו מנהג סמל או שמץ עבודה זרה מימי אבותיהם.⁹⁶

על כן יש מקום להקשות אפילו לדעה זאת המקילה, כיצד ניתן להניף דגלים רבים כגון אלה של אנגליה, שוויץ, אוסטרליה ודנמרק, המבוססים על סמל הצלב. אם אוסרים מנהג סתם שמא ביסוד המנהג היה סרך עבודה זרה,⁹⁷ קל וחומר שאסור כשידוע לנו בוודאות שהמקור של דגלי הצלב היו כסמל דתי של עבודה זרה ושל ה"מלאך" או ה"קדוש" שלהם שהאמינו שיצא אתם למלחמותיהם.⁹⁸ בעניין זה אסור אפילו אם אינו מתכוון להידמות להם, וקל חומר כשעניין הנפת דגל הוא אכן להידמות ואף להזדהות עם אותו גוי.

אף הסוברים שאין בכך איסור דאורייתא מסכימים שאין לנהוג כמנהגי אומתם כדי שלא יימשכו אחרי דתם.⁹⁹ כל שכן כאשר רצון היהודים שם הוא

93 עטיפת ראש המיועדת לרופאים וכדומה.

94 שו"ת מהרי"ק (לעיל הערה 60).

95 שו"ת שרידי אש, ב (לעיל הערה 38), סימן לט, ראו גם שם ג, סימן צג.

96 שו"ת מהרי"ק (לעיל הערה 60); דרכי משה, יורה דעה סימן שצג; רמ"א שם.

97 השו"ת פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, ניו-יורק תשי"ט, יו"ד א, סימן פא, שטען שיש הבדל בין המהרי"ק ובין הר"ן והרמ"א, שהמהרי"ק אסר בכל דבר שהוא מחמת שטות והבל, ואילו בר"ן וברמ"א משתמע שהסיבה לאיסור הוא חשש עבודה זרה. לדבריהם, כשאין חשש לכך יש להתיר. ראו שרידי אש, ב (לעיל הערה 38), סימן לט.

98 ראו C. F. Pedersen, *The International Flags* (English trans.: J. Bedells), London 1970, pp. 4, 142, שהמדינות למדו לנצל את תחושות המסירות הדתית והביטחון שגרמו הדגלים במסעי הצלב. היה נהוג במיוחד לבחור בסמל של ה"קדוש" שהאמינו שיגן עליהם במיוחד, המכונה "Patron Saint", למשל הצלב של ג'ורג' ה"קדוש" שנהיה לסמל אנגליה, והצלב של אנדרו ה"קדוש" בדגל סקוטלנד.

99 כמו שכתבו התוספות (לעיל הערה 38), ב"ב קמ"א פ"ג ע"א, והמאירי (לעיל הערה 37), סנהדרין נב.

להידמות לגוים ולהתבולל עם סביבתם להראות כמה שהם "אנגלים" או "אמריקאים" על חשבון הזהות הישראלית שלהם, נראה שיש מקום לאסור לכל הדעות.¹⁰⁰ אף שהתיר בעל השרידי אש "למי שעושה כן מתוך כבוד או מניעת בזיון", בנידון שלנו אין ביזיון לא להניף דגל, כי אחוז ניכר של אזרחים אינם מניפים דגל אפילו ביום העצמאות שלהם.

עוד יש לעיין בדברי התוספות שאבטולמוס בן ראובן היה רגיל לספר קומי כדי להטעות את השליטים,¹⁰¹ אך לא נתכוון להידמות אליהם, שאז היה אסור לכל הדעות.¹⁰² מה ההבדל בין להטעות שמותר ובין להידמות שאסור? נראה שדווקא שאלתנו מהווה נפקא מינה, שכן אין בכוונתם של היהודים בחו"ל המרימים דגל זר להטעות את הגויים לחשוב שהם גוים, אלא הם רוצים להידמות להם.

כך מסכם בעל השרידי אש למעשה:

סוף דבר, שבדברים שיש בהם סרך של עבודה זרה אסור אפילו באינו מתכוין להדמות להם, שהרי אין לומר שהוא רוצה להדמות לאומות הראשונים שהם עובדי אלילים ועושים מעשי שטות, אבל דברים שאין בהם סרך של עבודה זרה אסור רק אם רוצה להדמות להם [...] והכלל העולה מכל דברי הראשונים [...] שאם הוא דבר שאינו חוק לעבודה זרה אלא חוק האומה, אסור רק אם עושים כדי להידמות להם.¹⁰³

מכאן עולה, שלא רק בדגלים עם צלב אסור אפילו אם לא היה מתכוון להידמות לגוים, אלא גם בדגל אמריקה, שאין בו סרך עבודה זרה, ייתכן שיש לאסור מפני שכוונתו להידמות להם.¹⁰⁴

אמנם לפי בעל השרידי אש, על פי המהרי"ק, הדבר מותר אם יחד עם הרצון להידמות לגוים יש גם תועלת אחרת, כגון מדים של רופאים וכדומה. ברם גם

100 כדבריהם המפורשים של המהרי"ק; בית חדש, יורה דעה סימן קעח; שו"ת שרידי אש ב (לעיל הערה 38), סימן לט, "שהאיסור הוא רק למי שרוצה להתדמות להם". ראו דברי הרי"א הנקין, תשובות איברא ב, ניו-יורק תשמ"ט, סימן נו, אות ב, המתאונן על כך שהיהודים באמריקה מדברים אנגלית ולא עברית או אידיש, ורוצים להראות עד כמה הם אמריקאים ולא יהודים.

101 תוספות, בבא קמא פג ע"א ד"ה התירו לספר קומי.

102 לעיל הערה 100.

103 שו"ת שרידי אש, ב (לעיל הערה 38), סימן לט.

104 אולם ראו בהמשך בסביבות הערה 226 שעסקנו בשאלה מדוע מעולם לא שמענו על החשש מהנפת דגל זר.

לשיטתו, כשהתועלת היא בעצם הרצון להידמות להם אסור. כך אכן הגיב בעצמו לדברי הר"א וולקין,¹⁰⁵ שחשב ללמד זכות על החילונים שבכמה דברים מחקים את הגויים.¹⁰⁶ השיב בעל השרידי אש שאין ללמד זכות עליהם, כיוון שהם עושים כך כדי להדמות לעכו"ם, וזה אסור אפילו לבעל היראים.¹⁰⁷ הרי לחילוני יש תועלות רבות במה שחי חיים כתרבות הגויים ובכל זאת סובר לאסור.

לפי זה, אם אסור מלבוש מיוחד של אומה, מה ההבדל בין בגד ללבוש או בגד להניף? אדרבה, אם עיקר כוונתו של בגד לתועלת, להתגונן מפני קור וחום,¹⁰⁸ ובכל זאת אסור, קל וחומר לדגל זר שכל כוונתו להזדהות אתם ולהיחשב כאחד מהם, שלכאורה צריך להיות אסור.¹⁰⁹ נדייק גם בדברי הרמב"ם ובעל החינוך: "ולגנות כל הנהגותיהם ואפילו במלבוש"¹¹⁰, וכל שכן שאר הדברים שעיקרם זהות דתית או לאומית.

מכאן עולה חידוש גדול, שאם ראינו שקיים אידאל להזדהות כישראלי בדתו ובלאומיותו, אזי יש ערך להניף את דגל ישראל. לעומת זאת קיימת בעייתיות ליהודי להניף דגל זר.

חובה להזדהות כישראלי ולא כגוי אחר

נוסף על האיסור להידמות לגוי, קיימת מצווה להזדהות כישראלי ויש אף איסור בהסתרת יהדותו. חז"ל מלמדים שיש ללמוד מיוסף הצדיק שהודה בארצו ולא ממשה רבנו שלא הודה בארצו:

- 105 אב"ד של פינסק-קרלין, מחבר ספר שו"ת זקן אהרן.
 106 ר"א וולקין, סביב ליראיו על ספר יראים, מובא בשרידי אש (לעיל הערה 38), שם.
 107 שו"ת שרידי אש, ב (לעיל הערה 38), סימן לט, וכן הביא הוכחות רבות בשו"ת יביע אומר, ג (לעיל הערה 40), יו"ד סימן כד, אות ו. ראו שם, באות ד-ה שהביא הרב עבדיה יוסף שני תירוצים נוספים ליישב את קושיית הגר"א (לעיל הערה 60), מסוגיית סיף ושרפת בגדי המלך שבבבלי, סנהדרין נב ע"ב (לעיל בהערה 82), ושניהם שייכים בנידון שלנו. הוא מביא גם מספר מטה יהודה, סימן תקפא, סוף ס"א, שגם המהרי"ק (לעיל הערה 60), מודה שבמנהגים המסורים לרבים כאלה אסור משום חוקת הגויים גם אם יש להם טעם. וראו גם את החילוק שהביא מבעל שו"ת אמרי אש, חלק יורה דעה סימן נה, שמודה המהרי"ק לאסור במקרים של דבר נימוס שנראה כמוקיר ומגדיל נימוסייהם. יש כאן שתי סיבות נוספות לאסור הנפת דגל זר, אפילו לשיטת המהרי"ק, נוסף על מה שכתבנו בפנים, שכולם מודים לאסור כשהמטרה היא להידמות לגוי אחר.
 108 כפי שהוגדר ברמב"ם, הלכות כלאים י, טז.
 109 במיוחד לדברי הגר"א, בעל השרידי אש והרי"ד סולובייצ'יק שהבאנו.
 110 לעיל הערה 31.

אמר [משה] לפניו: רבש"ע, עצמותיו של יוסף נכנסו לארץ ואני איני נכנס לארץ? אמר לו הקב"ה מי שהודה בארצו נקבר בארצו, ומי שלא הודה בארצו אינו נקבר בארצו. יוסף הודה בארצו מנין? גבירתו אומרת "ראו הביא לנו איש עברי",¹¹¹ ולא כפר אלא "גנב גנבתי מארץ העברים".¹¹² נקבר בארצו מנין? שנא' "ואת עצמות יוסף אשר העלו מארץ מצרים קברו בשכם".¹¹³ את(ה) שלא הודית בארצך אין אתה נקבר בארצך. כיצד? בנות יתרו אומרות "איש מצרי הצילנו מיד הרועים",¹¹⁴ והוא שומע ושותק, לפיכך לא נקבר בארצו.¹¹⁵

האדמו"ר מאוסטרובצה¹¹⁶ והרי"ד סולובייצ'יק¹¹⁷ הקשו: הרי יוסף אכן בא מארץ העברים, ומשה לא בא אלא מארץ מצרים, לפיכך מדוע נענש משה על האמת? ועוד, שמשה לא אמר כלום אלא שבנות יתרו הסיקו מעצמן, ומשה רק לא תיקן אותן. אלא ללמד שגם אם אכן יהודי גר בחו"ל כמשה, עליו להזדהות בגאון כבן ארץ ישראל,¹¹⁸ ואף לתקן אחרים הטועים בזהותו הלאומית, אף שלעולם לא היה בארץ ישראל ואף שעם ישראל כולו לא היה בארץ בדורו.

אמנם פסק הטור שהאיסור החמור, שעליו ייהרג ואל יעבור, ליהודי לומר שהוא גוי, אפילו להציל את החיים, הוא רק אם משתמעת מכך הודעה בעבודה זרה (למשל ברוב הדורות באירופה, שהכחשה בישראליות שלו משמעותה הצהרה בנצרות): "אסור לאדם לומר שהוא עכו"ם (=גוי¹¹⁹) כדי שלא יהרגוהו

111 בראשית לט, יד.

112 בראשית מ, טו.

113 יהושע כד, לב.

114 שמות ב, יט.

115 דברים רבה (לעיל הערה 7) ב, ח.

116 הרב מאיר יחיאל הלוי האלשטוק מאוסטרובצה (תרי"ג-תרפ"ח), מובא בספר גאולת ישראל לרב אברהם יעלין עמ' 3, אצל ר"ש אבינר (עורך), שיחות הרב צבי יהודה, ירושלים תשס"ג, שמות, עמ' 62-72; שם, סדרה א שמות עמ' 31; ר"מ צוריאלי, קונטרס "ארץ חמדה", שעלבים תשנ"ד, נספח א, פרק "אהבת ארץ הקודש". הוא מביא בהקשר זה מבבלי, כתובות עה ע"א: "אחד הנולד בה ואחד המצפה לראותה".

117 רי"ד סולובייצ'יק, דברי השקפה (לעיל הערה 86), עמ' רכח האשים בכך רבים מהיהודים באמריקה.

118 ראו בהמשך בסביבות הערה 210, שהרב קוק חגג כשקיבל תעודת זהות של יהודי בארץ ישראל.

119 כן מוכח בטור ובשולחן ערוך, יורה דעה סימן קנו, שכאשר רוצים לומר שהגוי עובד עבודה זרה כתוב "העכו"ם עובד אליל" וכאן כתוב סתם "עכו"ם".

דכיון שאומר שהוא עכו"ם הרי מודה לדתם וכופר בעיקר¹²⁰. על כן, אם לא יתפרש כך, כגון ברוסיה הסובייטית, מותר להכחיש כדי שלא יהרגוהו.¹²¹ ברם אם אין סכנת נפשות, אפילו זה אסור, וחיבים להזדהות כישראל¹²², כלשון השולחן ערוך: "כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי, משנה מלבשו בשעת הגזרה מותר".¹²³ כן מפורש גם ברמ"א: "וכל זה לא שרי רק במקום סכנה, אבל שלא במקום סכנה, כגון שילבש בגדי עכו"ם שלא יכירוהו שהוא יהודי ויעברו מכס או כדומה לזה, אסור",¹²⁴ וראו מה שהבאנו למעלה בסוגיית ערקתא דמסאנא.¹²⁵

מעניינת במיוחד תשובת המהרש"ל הפוסק שהוא הדין גם שאסור ליהודי לומר שהוא ישמעאלי, אף שהמוסלמים אינם עובדי עבודה זרה.¹²⁶ הוא מתיר להתלבש כגוי ולשתוק, אך אם ישאלוהו, צריך לומר "אני יהודי", גם אם הדבר

120 טור שם, בשם המהרי"ל. כתב רי"מ כגן (החפץ חיים), נדחי ישראל, ורשה תרנ"ז, פי"ט, בעיקר בעבור היהודים שעברו מאירופה לגור באמריקה, "שבזה מראה שהוא מודה לדתם", עיין יורה דעה סימן קנח. ראו שו"ת משנה הלכות ט (לעיל ערה 34), סימן קע, שמבחין בין ההיתר להראות מסמכים המעידים שהוא גוי ובין לומר כך שהוא ביהרג ואל יעבור, וכך היו מעשים רבים בשואה. כך אכן ניצל חמי, ר' אליעזר ב"ר יעקב הלוי האזור ז"ל.

121 ראו ר"ד ליאור, שו"ת דבר חברון ג, קריית ארבע תשע"א, סימן טז.

122 ראו למשל ר"י איסרליין, שו"ת תרומת הדשן, תל אביב תשל"ד, סימן קצז, שמאריך בהלכות שינוי בגד להידמות לנכרי, ומסכם שרק מיראת המוות מותר לומר "נכרי אני", בתנאי שלא יחשבו שהוא עובד עבודה זרה, שאז ייהרג ואל יעבור. אך שלא מיראת מוות, צריך להזדהות כישראל.

123 שלחן ערוך, יורה דעה קנז, ב.

124 רמ"א שם; בית יוסף שם בשם הרא"ש עבודה זרה ב, ד; נימוקי יוסף, בבא קמא מ, א (בדפי הרי"ף); ר"י ב"ר משה מויין, אור זרוע, הלכות עבודה זרה פ"ב, מובא בתרומת הדשן (לעיל הערה 122), סימן קצז; הבי"ח שם, בשם מהר"ם מינץ; דרכי תשובה (לעיל הערה 48), שם, אות יט. אמנם הבי"ח והש"ך שם סעיף קטן יט כתבו, שנוהגים עוברי דרכים היהודים להתלבש מלכתחילה כגויים משום הסכנה לפרנסה, אך בלאו הכי אסור. ראו גם ספר חסידים (לעיל הערה 66), סימן קצט; שו"ת משנה הלכות ט (לעיל ערה 34), סימן קע.

125 לעיל הערה 72.

126 תשובות הרמב"ם, מהדורת פריימן, התרצ"ד, סימן שסט; הר"י קאפח, "האסלם והיחס למוסלמים במשנת הרמב"ם", מחניים 1 (ירושלים תשנ"ב) עמ' 16-21; שו"ת יביע אומר, ג (לעיל הערה 40), יו"ד סימן טו; ר"ד ליאור (לעיל הערה 121), סימנים טז ו-ל, מביא מהריטב"א, פסחים כה ע"ב, ושו"ת הרדב"ז ד, סימן צב, שהובא בפתחי תשובה, יו"ד קנז ס"י, שהאסלם הוא כפירה בתורת משה, ובאיסור ייהרג ואל יעבור.

יעלה לו בחייו.¹²⁷ אף מדברי שו"ת הרשב"א¹²⁸ הריב"ש¹²⁹ והתשב"ץ,¹³⁰ עולה שאיסור חוקות הגויים והמצווה להיבדל מהם שייך גם מאומות מוסלמיות. מהר"י ברונא והט"ז סוברים שגם אם המעשה אינו קשור לדת כלל אלא לנימוסים, חשוב להקפיד כי בכך ניכר שהוא יהודי ולא גוי.¹³¹ כך הסביר החתם סופר את סיבת ההקפדה המיוחדת הנהוגה בחבישת כיפה לעומת הגויים המגלים את ראשם.¹³² כך נראה גם הפשט בפסוק "ואבדל אתכם מן העמים להיות לי",¹³³ כלומר להיבדל מכל העמים ולא רק מעובדי עבודה זרה.

על פי זה גם ברוסיה הסובייטית וגם באמריקה היום, שיש שם אתאיסטים רבים והכחשת יהדותו של אדם אינה אומרת כלל שהוא נוצרי עובד עבודה זרה, בכל זאת אסור להכחיש את היותו ישראלי או יהודי, אלא אם הדבר כרוך בסכנת נפשות, שאז נדחות כמעט כל המצוות. כלומר בהכחשת היהדות יש לא רק איסור דתי אלא גם בעיה של זהות לאומית.

הרי"ד סולובייצ'יק הקפיד מאוד בנושא: "עיקרו של הדבר הוא, שאסור לו ליהודי להתבייש ביהדותו ומוזהר הוא על כך שלא ינסה להסתיר ולהעלים את היותו יהודי". לדוגמה הביא את אלה בחו"ל המקפלים את העיתון ברכבת שלא יראו שיש שם אותיות עבריות. "בעניין הרצון שלא להזדהות כיהודי, כעין מש"כ ששני תלמידי ר' יהושע שינו עטיפתן בשעת השמד¹³⁴ [...] ולא הלבוש בלבד, כי אם כל דבר שבאמצעותו רצה היהודי להסתיר את יהדותו, מחמת בושה או רגשי

127 ר"י איילינברג, שו"ת באר שבע, ירושלים תשכ"ט, סימן ס, בשם המהרש"ל, מובא בדרכי תשובה (לעיל הערה 48), יורה דעה סימן קנז סקס"ג; ר"ד ליאור, שם.

128 כך עולה משו"ת הרשב"א (לעיל הערה 42), סימן שמה.

129 שו"ת הריב"ש (לעיל הערה 79). השוו לרח"י אזולאי (חיד"א), ברכי יוסף, ירושלים תשמ"ט, יורה דעה קעח, ב, שמיקל בזה.

130 ר"ש בן צמח דוראן, שו"ת תשב"ץ, ג, ירושלים תשי"ד, סימן צג ו-קלג.

131 ר"י ברונא, שו"ת מהר"י ברונא, ירושלים תשי"כ, סימן לד, וכן בט"ז, אורח חיים סימן ח סעיף קטן ג, אם גויים רגילים בגילוי ראש, אז אי חבישת כיפה נחשבת לחוקות הגויים, וכן משתמע באגרות משה (לעיל הערה 97), אורח חיים א, סימן א.

132 ר"מ סופר, חידושי חתם סופר, וינה תרמ"ט, נדרים ל ע"ב. השוו רד"צ הופמן, שו"ת מלמד להועיל א, ניו-יורק תשי"ד, יורה דעה סימן נו; רח"ב פונטרמולי, פתח הדביר, ירושלים תשל"ט, אורח חיים סימן ב, בשם כמה פוסקים הסוברים שהגויים רק מגלים משום כבוד.

133 ויקרא כ, כו.

134 בראשית רבה (לעיל הערה 7), פב, ח.

נחיתות, נראה היה בעיני חז"ל כעין שינוי עטיפתן בשעת השמד", שבוודאי אסור גם שלא בשעת השמד.¹³⁵

החשיבות בשמירת הזהות הישראלית בהפגנתיות מודגשת היטב במדרש: "בשביל ד' דברים נגאלו ישראל ממצרים: שלא שינו את שמים ואת לשונם, ולא אמרו לשון הרע, ולא נמצא ביניהם אחד מהן פרוץ בערוה".¹³⁶ שני הדברים הראשונים (שמים ולשונם, בנוסף לגרסה "שלא חלפו שלמותם"¹³⁷) מציינים את שמירתם על הזהות הלאומית, אף שלא זכו לגאולה מבחינה דתית.¹³⁸ אף השניים האחרונים (שלא הלשינו ושהקפידו על העריות), מסמלים הקפדה באחדות ובהיות לאומית.¹³⁹ אכן, יושם אל לב שהפסוק הנדרש שם הוא "גן נעול אחותי כלה",¹⁴⁰ שישראל במצרים גדרו עצמם מן הערוה ומההתבוללות מזהותם הלאומית.

כדי להבין את המדרש נזכור שרוב היהודים שהיגרו מאירופה לאמריקה אימצו שמות פרטיים באנגלית כדי להיקלט בקלות במדינה החדשה. רבים אף שינו את שם המשפחה שלהם כדי שהוא לא יהיה "יהודי" מדי, למשל במשפחתי חלק שינו מ"לפקוביץ" ל"Lefko", ומ"חואטקי" ל"Chwat" ואפילו ל"Buttons".¹⁴¹ תופעה זאת מחדדת את החשיבות שראו חז"ל בהקפדה בשימוש בשם העברי. להבדיל, כשעולים יהודים לארץ, רבים מעברתים את שם הפרטי ולפעמים אף את שם המשפחה (למשל, מגרין לבן-גוריון, מפרלמן לבן-יהודה, במשפחתי מ"Chwat" ל"שבטי") כדי להצהיר בגאווה על זהותם הישראלית. השמירה על דגל הזהות הייחודית שלנו דרך ההקפדה על שמות עבריים מופיעה גם בפוסקים. המהרשד"ם כותב שצריכים להתרחק מנתינת שמות

135 נפש הרב (לעיל הערה 85), עמ' רלב.

136 ויקרא רבה (לעיל הערה 7), לב, ה, וכן במכילתא דר' ישמעאל (ערכו: הורוביץ ורבין), ירושלים תש"ל, פרשת בא, פ"ה.

137 ראו להלן הערה 204.

138 ילקוט שמעוני א, רמז רלד.

139 ראו אצל A. Haley, Roots, London 1976 שציין שההלשנה והעריות היו חלק בלתי נפרד מתרבות העבדים השחורים בארה"ב עד לפני כמאה וחמישים שנה, ומבין הדרכים הקלות ביותר להקל במקצת על חייהם העגומים. ההלשנה משרתת את האינטרס של האדונים לעקוב אחרי כל תכנית של בריחה או מרידה כבר בראשיתה תמורת תשלומים סמליים ביותר. אף הנשים היו צריכות לבחור בין ניצול בעל כורחם בידי האדונים ובניהם ובין למסור את עצמן, וכך לפחות להרוויח ולהטיב את מצבן מגורלן הכפוי.

140 שיר השירים ד, יב.

141 <http://www.bje.org.au/learning/jewishself/family/familynames.html>

לועזיים עד כמה שאפשר,¹⁴² והמהר"ם שיק אף מרחיק לכת לומר שעל פי הרמב"ם יש איסור דאורייתא להשתמש בשמות לועזיים:

ומשם ילפינן בספרי דאין רשאים לדמות להם בשום אופן [...] וכשם שאסור לנו להדמות להם במלבושם ובבהילוכם ובשאר מנהגיהם ה"ה וכ"ש דאסור לדמות להם בשמם ועלינו לעשות כמו שעשו אבותינו [...] ואותן אנשים קוראין עצמם בשם הגויים, והרי בזה הם מראים שהם מחשיבים את הגויים יותר מהישראלים.¹⁴³

המהר"ם שיק מוסיף שתמוה הדבר שכל האומות גאים בשמותיהם, וישראל, זקן וסגולת העמים, מתביישים מעצמם.¹⁴⁴ על כך הקפיד הר"מ שטרן מדיבריציין, והגדיר כ"חוב קדוש" ו"אזהרה חמורה" לא להיקרא בשם לועזי, שבכך עובר על שלשה איסורים.¹⁴⁵ מחבר שו"ת באר משה אף מרחיק לכת לחייב את מי שרשום בתעודת זהות בשם לועזי לשנות אותו לשם עברי בכל תעודותיו. כך עשה בעצמו כשהגיע לאמריקה.¹⁴⁶ אף המהרש"ם פסק שאסור מדינא להשתמש בשם לועזי וזה אף מעכב את הגאולה, אך משתמע שהוא מדרבנן.¹⁴⁷

142 ר"ש די מדינה, שו"ת מהרשד"ם, ניו-יורק תשי"ט, יורה דעה סימן קצט, התייחס לאנוסים שחזרו בתשובה, שעדיף שלא ישתמשו בשם הלועזי שלהם, אף על פי שמתיר להם לחתום בשם נכרי כדי שלא יפסיד את כספו, אך גם בזה כתב שמידת חסידות היא להתרחק מכך.

143 שו"ת מהר"ם שיק (לעיל הערה 68), יורה דעה סימן קסט (לעיל הערה 71), מובאים דבריו להלכה בדרכי תשובה (לעיל הערה 48), אות יד. לפי אחת המסורות, אף שם המשפחה הלועזי שלו הורכב בהצהרה על עיקרון זה מראשי תיבות שמות ישראל קודש, Dr. N. Rosenstein "Maharam Schick's 100th Yahrzeit" The Jewish Press, Feb. 16, 1979, p.23.

144 ראו דברים דומים אצל ר' עקיבא איגר לגבי זה שלומדים שפות זרות ולא לומדים וגאים בלשוננו העברית, מובא אצל ר"ח חמיאל, "מקור, תרגום וחינוך בתפילה", מ' אישון (עורך), עיטורים- פרקים לכבוד מ' קרונה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 216.

145 חוקת הגוי, "פן תנקש אחריהם" ומצוות "ויאבדיל אתכם מן העמים להיות ליי", וכדברי הספרי "ויאסורים לדמות להם" בשום אופן, ו"החמור ביותר, שמראה שרוצה להתקרב לגויים". הוא אף מדייק שהרישא ("ויאבדיל אתכם מן העמים) קשורה לסיפא (להיות ליי).

146 שו"ת באר משה ח (לעיל הערה 90) סימן יט. ייתכן שמטעם זה מעדיף פוסק חסידי אחר מאמריקה, ר"מ קליין, מחבר שו"ת משנה הלכות (לעיל הערה 34), לחתום תמיד "מנשה הקטן", פירושו של קליין באידיש. נציין שרבים אינם מודעים לכך ששמות לועזיים קשורים לעתים קרובות לעבודה זרה, למשל נטלי (חג המולד), ג'ניפר (אליל), אמנדה, אשלי, אנדרו, ברברה, מארק, רוברט, סיסיליה, תום/תומס, יוליה ("קדושים" נוצרים), טננבאום (עץ אשוח) ועוד.

147 ר"ש שבדרון, שו"ת מהרש"ם, ו, ניו-יורק תשכ"ב, סימן כד; דעת תורה, ברקלין תשמ"ב, אורח חיים, סימן סא: "באם שינתה את שמה והציגה אותו בכינוי כפי שקוראים העכו"ם כנהוג בזה"ז, הרי יש בזה פוקה ומכשול להיות בכלל מעכבי הגאולה. שהרי חז"ל מנו זאת בין זכויות ישראל במצרים [...] [וממילא, יש] במניעתו עוון וחטא אם אין עושין כן".

לעומתם, מוכיח הר"מ קליין מהגמרא בגיטין שלא ייתכן שיש איסור ממש בשמות לועזיים, שכן הורו חז"ל "הבאים ממדינת הים אע"פ ששמותיהן כשמות עכו"ם כשרים מפני שרוב ישראל שבחו"ל שמותיהם כשמות עכו"ם",¹⁴⁸ וקשה לומר שבאותה תקופה רוב ישראל עברו על איסור גמור. בכל זאת, למעשה אף הוא אוסר בזמן הזה מצד אחר ומוסיף: "ובפרט כי אותם שקורין בשמות האלו הוא רובא דרובא מפני שרוצים להתדמות להם ולהתבולל ביניהם כמובן".¹⁴⁹ כמו כן מודה הר"מ פיינשטיין שאין בכך איסור ובכל זאת הוא "מגונה מאד".¹⁵⁰ ר"ש אבינר מרחיק לכת וכותב שראוי אף לעברת שמות משפחה.¹⁵¹ כך מצאנו שיצאו גדולי ישראל נגד דיבור בלעז באמריקה, במקום עברית או אידיש:

ובמדינות שכל שיחם ושיגם הם בלשון העם שיושבים בתוכו, לרוב, ריח קרירות לישראל נודף מהם. כי השיויון מוליד אהבה, וכיון שהם משתוים בלשונם לאזרחי העם תקנן אהבה בלבם להאזרחים, ולעומתם, חסרון אהבה למובדלים מהם בלשונם.¹⁵² נראה שאם יש ערך לזיהוי "עקיף" כמו שם יהודי או שפה יהודית, שהם בעיקרם נושאים של תקשורת וזהות פרטית, קל וחומר שיש ערך גדול אף יותר בזיהוי הלאומי המפורש, הישיר והגלוי כישראלי בצורת הדגל, ויש בעיה להזדהות כגוי אחר בהנפת דגל זר.¹⁵³

- 148 בבלי, גיטין יא ע"ב.
 149 שו"ת משנה הלכות ד (לעיל הערה 34), סימן קיד, שמחדש ר"מ קליין שאף אם בדורות אחרים מצאנו שנתנו שמות לועזיים, בזמן הזה אסור הדבר מטעם אחר, משום שכל הגויים הם בחזקת רשעים ואסור לקרוא על שמות רשעים, על פי בבלי, יומא לח ע"א, אלא אם כן מדובר במי שנקרא על שם סבו היהודי שהיה כשר, שהיה לו שם לועזי.
 150 אגרות משה (לעיל הערה 97), אבן העזר א, סימן לה; חושן משפט ב, סימן ע, אות ב.
 151 ר"ש אבינר, שאלת שלמה ח, בית אל תשס"ה, סימן סז-סח. ראו בהערות 143 ו-146, שכן עשו גם הר"מ הקטן (קליין), המהר"ם שי"ק, החת"ם סופר (שרייבר), הר"ש אבינר (לנגנואר, רבה של בית אל וראש ישיבת עטרת ירושלים), הר"ש ישראלי (איזראעליט, מבית הדין הגדול בירושלים), הרמ"צ נריה (מנקין, ראש ישיבות בני עקיבא), הר"ב ישר (שליכטר, רבה של עכו), הר"א בינה (בנסובסקי, ראש ישיבת נתיב מאיר), הר"ש גורן (גורונצ'יק), הר"מ בר-אילן (ברלין, מראשי המזרחי), הר"א קיטרוני (ציטרון, רבה של פתח תקווה), ר"י בארי (קולודנר, רבה של נס ציונה) ואחרים רבים. אף הרב קוק עיברת בשנת תרנ"ט את שם משפחתו ל"שור", בספרו "מדבר שור", וניתן רק לשער מדוע חזר ל"קוק".
 152 הר"א הנקין, תשובות איברא (לעיל הערה 100), נו, ב.
 153 אולם, ראו בהמשך בסביבות הערה 226, ששאלנו מדוע מעולם לא שמענו על החשש מהנפת דגל זר.

חשש לאסור דגל ישראל כ"חוקות הגויים"

לאור מה שכתבנו בפרק הקודם שהגדרת (ולא "טעם") מצוות "חוקת הגויים" היא להיבדל מהם, ושזה בדיוק תפקיד הדגל, להבחין בינינו ובין האומות האחרות, אין לטענה שדגל ישראל אסור מצד חוקות הגויים כל יסוד.¹⁵⁴ אמנם מצאנו אצל הר"ב זילטי, רבה של ירושלים, שבעקבות שיטת הגר"א¹⁵⁵ הוא חושש משום חוקות הגויים לאסור כל דבר שהאדם לא היה חושב עליו בעצמו, ועל פי זה אוסר לירות בטקס לוויה צבאית,¹⁵⁶ ואולי הוא הדין גם לגבי הנפת דגל.

אמנם כבר השיב עליו בעל השרידי אש :

שדבריו [...] הם נגד הריב"ש¹⁵⁷ [...] וגם נגד התוספתא¹⁵⁸ [...], שמפני כבוד מותר אפילו בדבר שיש בו משום דרכי האמורי, וגם הגר"א עצמו לא אסר אלא ברוצה ללמוד מהם, אבל זה אינו נקרא לימוד, אלא עושים כן שלא יתגנה הצבא הישראלי בעיני העמים, וכדרך שהתירו לספר קומי למקורבי מלכות, וכפי הטעם שכתב הרמב"ם "והי' לו גנאי לפי שלא ידמה להן",¹⁵⁹ ומכש"כ בטכס צבאי, שיש בו טעם הגון, שלפי דעתם של הראשונים אין בו שום סרך של איסור. ולדעתי הפריז הגאון הנ"ל על המידה.¹⁶⁰

הריב"ש שצוטט אף מפטיר: "שאם באנו לומר כן, נאסור ההספד, מפני שהעכו"ם ג"כ מספידין".¹⁶¹ הרח"ד הלוי מעיר בנושא טקס הלוויה צבאית או עמידה בדומייה לזכר החיילים, שבדבר שנהגו לתועלת, כגון לבושי שרד של

- 154 כפי ששאלו את הרב צבי יהודה קוק, איגרת שפרסמנו לראשונה במאמר הדגל א (לעיל הערה 1), הערה 217.
- 155 לעיל הערה 84.
- 156 הר"ב זילטי, נועם ב, עמוד קסא, מובא אצל בעל השרידי אש, הערה 160, ויביע אומר ג (לעיל הערה 40), יורה דעה, סימן כד.
- 157 שו"ת הריב"ש (לעיל הערה 79), סימן קנח, שמובא בדרכי משה, יורה דעה סימן שצג, ומובא בהמשך בהערה 172.
- 158 תוספתא, שבת (ערך: ר"ש ליברמן), ניו-יורק תשמ"ח, פרק ז.
- 159 רמב"ם, הלכות עבודה זרה יא, ג.
- 160 שרידי אש, ב (לעיל הערה 38), סימן לט, ראו גם שם ג, סימן לט, אות כז. דברים דומים כתבו הפוסקים שהזכרנו (להלן הערה 178), והרצב"י קוק אצל ה' ולברשטין, משמיע ישועה, מרכז שפירא תשי"ע, עמ' 389, מובא גם ב"קורות רבינו" (ערך: ר"ש אבינר), עיטורי ירושלים 19 (אייר תשס"ח), עמ' 5.
- 161 שו"ת הריב"ש (לעיל הערה 79), סימן קנח.

רופאים או לכבוד וכדומה, מותר.¹⁶² אף מצאתי שהראי"ה קוק הנהיג שתי דקות דומייה וזיכרון ביום שביתת הנשק (ממלחמת העולם הראשונה) לזכר אלה שנפלו ולא חשש כלל לחוקות הגויים.¹⁶³ לכאורה הוא הדין שאין חשש מלהתיר הנפת דגל לכבוד המדינה.

בעניין דומה מתיר ריי"מ חזן מרומי להכניס שעון עם פעמון לבית הכנסת להועיל להקפיד בסוף זמני קריאת שמע ותפילה, אף על פי שכך נוהגים הנוצרים:

שהרי אנו מישוּבו של עולם גמרינן ולא מינייהו, כי גם אנחנו בני אדם המרגישים ובוחרים בטוב לפי רוב דעות בני תבל או בהרגל יושבי המדינה איש ואיש יולד בה. אדרבא, מחוייבים אנחנו להדמות עליהם [...] ולא יחרפנו אויבינו לומר כי אין אנחנו מרגישים בכבוד הנפש היקרה ונשלים כבהמות יער.¹⁶⁴

לא זו בלבד, אלא אף מצאנו שלפעמים דווקא מעניקים משקל הלכתי לתחושות, לנימוסים ולמנהגי הכבוד של הגויים, לא רק כדי לא לאסור אלא אף כדבר חיובי. התורה כבר טורחת לפרט שהצעותיו של יתרו בדרכי ניהול בתי הדין התקבלו אף שבא מבחוץ.¹⁶⁵ כמו כן אסרו נקמה בגבעונים שהתעו את יהושע משום קידוש השם, שלא יאמרו הגויים: עברו על שבועתן.¹⁶⁶ אף הרמב"ם לא מרגיש פסול לדמות את עבודת הקרבנות למה שהיה נהוג אצל הגויים.¹⁶⁷

162 רח"ד הלוי, עשה לך רב, א, תל-אביב תשל"ו, סימן מד. ראו מה שכתב דברים דומים שם ד, תל-אביב תשמ"א, סימן ד לגבי דקת הדומייה בימי השואה והזיכרון.

163 "תפילות ארעיות לראי"ה קוק", אקדמות ט (תמוז תש"ס), עמ' 58.

164 ריי"מ חזן, כרך של רומי, ליוורנו תרל"ו, סימן א. הוא מוכיח מדברי ר"ש דוראן, שו"ת הרשב"ש, ירושלים תשנ"ח, סימן רפה: "הכבוד הוא כל דבר אשר הוא נחשב אצל בני אדם כבוד", ומוכיח מקושיית בבלי, פסחים עה ע"ב, "והלא לפני מלך בשר ודם אין עושין כן". על כן מתיר לתקן להוריד נעלים בבית הכנסת במקום שהמוסלמים נוהגים כן. מסברה דומה התיר ר"מ פיינשטיין, אגרות משה (לעיל הערה 97), יו"ד א, סימן פא, למהגרים ממזרח אירופה להתלבש כדרך המקובלת באמריקה, שהרי הבגדים באמריקה עוצבו לגויים ולישראלים כאחד. השוו לדברי ריי"ד סולובייציק בנושא (לעיל הערה 85).

165 הדוגמה מובאת אצל הרצב"י קוק, שיחות הרב צבי יהודה (לעיל הערה 116), שמות, פרשת יתרו, סדרה ב, הערה 33.

166 יהושע ט; בבלי, גיטין מו ע"א.

167 רמב"ם, מורה נבוכים (תרגום: ריי" קפאח), ירושלים תשל"ז, חלק ג, פל"ב.

ר"י הנשקה היטיב להבחין מתי חייבים ומתי אסור להתחשב בחוקות ובנימוסי הכבוד של הגויים: ¹⁶⁸

נושא שיש לו ערך בהלכה, אם פרט מסוים בו מותר לנו, והגויים מחמירים בו, אזי יש להחמיר בו. זאת משום שבעיני הגויים עבירה על אותו פרט משקפת זלזול בו, ואם ניראה בעיני הגויים כמזלזלים בערכי תורה, זהו חילול השם [...] זהו אם כן הכלל: כאשר ההלכה שלנו והנורמות של הגויים נפגשים ומסכימים עקרונית על ערך מסוים כגון כיבוד הורים, איסור מלאכה ביום שבתון וכבוד בית התפילה, אז יש מקום לאסור את המותר, כדי שלא ייווצר מצב או כדי שלא ייראה כאילו הגויים מחמירים מאתנו בנושאים החשובים בעינינו. ¹⁶⁹

למשל, אם הגויים אוסרים ללמד לימודי חול בכנסיות שלהם, גם אם מצד הדין יש מקום ומצבים להקל, אין להתיר לעשות כן בבית הכנסת. ¹⁷⁰ לצום ביום תענית של גויים הוא דרכי האמורי, אך להחמיר כמותם אף יותר מהרגיל אצלנו ביום התענית שלנו, למשל להימנע מעישון, זה לדעתו האימוץ הראוי של נורמות הגויים. ¹⁷¹

הריב"ש בשו"ת, נשאל על קהילה שנהגו לצאת כל יום מימי השבעה מבית האבל לבית הקברות, כשם שנוהגים הישמעאלים, והשיב שימשיכו במנהגם אף אם הדבר סותר לכאורה את ההגדרה ההלכתית של כבוד (שאינן יוצאים מהבית), שמנהגי הכבוד מוגדרים אפילו על ידי גויי המקום. ¹⁷²

מקור חשוב לסוגייתנו נמצא בשו"ת הרשב"ש. שם מסופר שרצו לתקן בבית כנסת מסוים בארצות ערב שיהיה אסור להיכנס לבית הכנסת בנעליים כפי

168 ר"י הנשקה, "דרכי הגויים כבסיס לשיקול הלכתי", צוהר לד (תשרי תשס"ט), עמ' 39–54. ראו גם אצל א' הכהן, "למה יאמרו בגויים? תדמית ישראל בעיני העמים כשיקול בהכרעת ההלכה והדין במשפט העברי", ר"ב לאו (עורך), עם לבדד, ירושלים תשס"ו, עמ' 88–126. יש כאן מבחינת הכתוב בויקרא רבה (לעיל הערה 7) ט, ג "דרך ארץ קדמה לתורה".

169 הנשקה, שם, עמ' 52–53. המחבר מודה שיש גם מקורות המחמירים אף יותר מהכלל שהציג, כגון מסכת כותים א, יב.

170 הר"ע הדאיה, שו"ת ישכיל עבדי, א, ירושלים תשל"ז, אורח חיים, סימן ז.

171 שו"ת דרכי נועם, מובא אצל הנשקה (לעיל הערה 168), אורח חיים, סימן ט; שו"ת מלמד להועיל, א (לעיל הערה 132), סימן קיב; יביע אומר, א (לעיל הערה 40), אורח חיים, סימן לג. השוו לשו"ת מהרש"ם, ד (לעיל הערה 147), סימן קמה, הגהות לאורח חיים, סימן תקנט, שחלק ואסר להחמיר בכך משום חוקות הגויים.

172 שו"ת הריב"ש (לעיל הערה 79), ומובא על ידי הדרכי משה, יורה דעה סימן שצג.

שמקפידים הישמעאלים, משום שריננו אחר היהודים שהם מזלזלים בבית הכנסת שלהם יותר מהמוסלמים. הוא פסק שדרך כבוד או זלזול מוגדר בכל מקום כפי מנהג הזמן והמקום, ואם בארצות הנוצריות הוא הפוך יש לנהוג שם כך ולאסור להיכנס יחף.¹⁷³

אם כך, בקדושת בית הכנסת ובסוגיה שיש עדות בישראל הנוהגות להפך, בכל זאת רואים שלא רק שאין בכך "חוקות הגויים" אלא שאפשר שיש ללמוד מהם. קל וחומר להראות כבוד לעם ישראל במקום שאין מנהג הפוך, שלא רק שאין בכך איסור אלא שיש מעלה לנהוג כבוד בדרך זו.

נראה אם כן, שאם הגויים מכבדים את דגליהם ויש גם חוקים ועונשים בנושא,¹⁷⁴ הרי זה חילול השם אם נקל יותר מהם, משום שכבוד ישראל, כמו כבוד המת וכבוד בית הכנסת, הוא אכן ערך אצלנו. "ורוממתנו מכל הלשונות".¹⁷⁵

יש להוסיף שאף לשיטה המחמירה של הגר"א אין חשש חוקות הגויים בנושא הדגל משום שנושא הדגלים היה קיים בעם ישראל מימי קדם כפי שמוכח בתורה ובנביאים (דגלי המדבר, הרמת נס לעמים, לקיבוץ גלויות וכדומה),¹⁷⁶ וכפי שמתואר במדרשים שישראל ביקשו דגלים להיות כמו המלאכים והקב"ה נענה בחיוב.¹⁷⁷ חז"ל אף מציינים שמנהג הדגלים התחיל בישראל, והאומות העתיקות מאתנו ולא להפך.¹⁷⁸

- 173 שו"ת רשב"ש (לעיל הערה 164), סימן רפה.
- 174 ראו בהרחבה אצל מ' נמצא-בי, הדגל, תל אביב תשי"ח, עמ' 45-47; סימון (לעיל הערה 2), עמ' 944; ובדוגמות בינלאומיות אצל Pedersen (לעיל הערה 98), עמ' 6-7.
- 175 ראו ראי"ה קוק, אגרות הראי"ה, ב (ערך: הרצ"י קוק), ירושלים, תשל"ז, עמ' רפז, על אודות לימוד לאומיות מקברניט אוסטרי, וראו פרטי המעשה אצל ר"ש אבינר, צבי קודש, ירושלים תשס"ה, עמ' 53, ורצב"י קוק, צמח צבי, ירושלים תשנ"א, איגרת יט.
- 176 כפי שראינו בהרחבה במאמר הדגל א (לעיל הערה 1).
- 177 ראו לעיל הערה 7.
- 178 במדבר רבה (לעיל הערה 7), ב, ז, וראו במאמר הדגל א (לעיל הערה 1), בסביבות הערה 115. אף בנידון לגבי הנחת זרים ועמידה בדומייה לכבוד המתים ציינו הפוסקים שיש תקדימים דומים במנהגי ישראל, שו"ת יביע אומר, ג (לעיל הערה 40), יורה דעה סימן כד; רי"ה הנקין, "קימה לכבוד הנופלים ביום הזכרון", תחומין ד (תשמ"ג), עמ' 125; רי"י אריאל, שו"ת באהלה של תורה, א, כפר דרום תשנ"ח, סימן כג.

אל תפרוש מן הציבור

יש קשר ישיר בין הסוגיה שלנו ובין העיקרון של "לא תתגודדו"¹⁷⁹, ו"אל תפרוש מן הציבור"¹⁸⁰. בעל התפארת ישראל הסביר שאפילו הפגנת אדישות, חוסר מעורבות או שינוי מהנימוס והמנהגים המקובלים בציבור כלולים באיסור זה.¹⁸¹ מוסיף בעל התוספות יום טוב, שאי אפשר לומר כלפי עם ישראל "לא מעוקצך ולא מדובשך". חייבים להיות אכפתיים.¹⁸² חז"ל רואים חוסר הזדהות לאומית בחומרה רבה, ואף נפסק במשנה תורה לרמב"ם:

הפורש מדרכי צבור ואף על פי שלא עבר עבירות, אלא נבדל מעדת ישראל ואינו עושה מצות בכללן, ולא נכנס בצרתן,¹⁸³ ולא מתענה בתעניתן, אלא הולך בדרכו כאחד מגויי הארץ וכאילו אינו מהן, אין לו חלק לעולם הבא.¹⁸⁴

על פי דברי הרמב"ם, מדגיש הר"א ולדנברג, בעל הציץ אליעזר, וכן הרי"ד סולובייצ'יק,¹⁸⁵ שייטכן שמדובר על אחד ששומר תורה ומצוות ("שלא עבר עבירות"), אלא שאיננו מזדהה עם הצד הציבורי או הלאומי של "עדת ישראל". משתמע, שאפילו מי שרק אינו משלם את מסי ישראל אין לו חלק לעולם הבא.¹⁸⁶

כתב ר"י אלאסקר, בעל מרכבת המשנה:

- 179 בבלי, יבמות יד ע"א, על פי דברים יד, א: "לא תעשו אגודות אגודות".
 180 משנה, אבות ב, ד.
 181 ר"י ליפשיץ, תפארת ישראל, מודפס עם משניות ע"ג פירושים, ירושלים [חת"ד], אבות ב, אות ל.
 182 רי"ט ה"ר, פירוש המשניות תוספות יום טוב, מודפס עם משניות ע"ג פירושים, שם, אבות ב, ד.
 183 ראו גם בבלי, תענית יא ע"א: "בזמן שהציבור שרוי בצער אל יאמר אדם: אלך לביתי ואוכל ואשתה ושלוש עליך נפשי [...] אלא יצער אדם עם הציבור", ובהמשך הגמרא שהבאנו בהערה 198. כן הוכיח מרדכי, אסתר ד, יג: "אל תדמי בנפשך להמלט בית המלך מכל היהודים".
 184 רמב"ם, הלכות תשובה ג, יא, על פי בבלי, ראש השנה יז ע"א, ר' מנחם ב"ר שלמה, מדרש שכל טוב (ערך: ר"ש בובר), ברלין תר"ס, בראשית פרק טו. לפי רבנו יונה, שערי תשובה, בני ברק תש"נ, שער ג, סימן קסח מדובר באפיקורס ובמין. השו"ת רמב"ם (לעיל הערה 25), הלכות אבל א, י.
 185 רי"ד סולובייצ'יק, איש על העדה (ערך: נ' הלפגוט), ישראל תשע"א, עמ' 68 ו-244.
 186 ר"א ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר י, ירושלים תשמ"ח, סימן מא, פרק א, אות ו. כן משמע מהר"ן, מועד קטן כט ע"א: "כל הפורשים מן הצבור שאינם רוצים להצטרף בצערן ולתת עול מסיים וגלגולת".

אל תפרוש עצמך מצרתם. צא ולמד מהש"י אשר בידו העוז והממשלה ואמר "עמו אנכי בצרה"¹⁸⁷, ואומר "בכל צרתם לו צר"¹⁸⁸. וכל כך הפליגו חז"ל על הפורשים מדרכי צבור שאין ראוי להתאבל עליהם, שהם נחשבים גוים גמורים¹⁸⁹, והוא אחד מן הדברים המעכבין את התשובה.¹⁹⁰ כשטען מלך כוזר בפני החבר היהודי שלכאורה יחיד שיכול להתעלות יותר כשהוא לבד, עדיף שיפרוש מהציבור ויהיו נפשו ומחשבותיו זכות יותר, השיב ריה"ל:

הוא חוטא על הכל וחוטא לנפשו יותר, כי היחיד בכלל הצבור כאבר האחד בכלל הגוף. אלו היה מקפיד הזרוע על דמו כשהוצרך אל ההקזה, היה נפסד הגוף כולו ונפסד הזרוע בהפסדו. אך ראוי ליחיד לסבול הצער, גם המות, בצד תקנת הכל.¹⁹¹

חז"ל אף מסבירים שמחלון וכליון, אף שהיו גדולי הדור והיה רעב, דבר שמתיר לצאת זמנית מארץ ישראל, נענשו בכך ונהרגו, שעזבו את עם ישראל ואת ארץ ישראל בעת צרתם.¹⁹² העונש של כריתה מישראל אינו איום חיצוני אלא תוצאה טבעית: הרוצה לעזוב את עם ישראל יתמלא רצונו. מי שפורש מהציבור, כמו מי שאינו מל (הסמל הלאומי) ואינו מקריב קרבן פסח (חגיגת העצמאות הלאומית), עונשו "ונכרתה הנפש ההיא מקרב עמה", כי הוא כרת את עצמו מעמו.¹⁹³

שיקול זה הועלה על ידי הרב צבי יהודה קוק בהקשר דומה לסוגיית כבוד להנפת הדגל: "העמידה בזמן הצפירה לחללי צה"ל, יש בה מצוה קדושה של

187 תהלים צא, טו.

188 ישעיהו סג, ט.

189 משנה, אבל רבתי ב, י.

190 ר"י אלאשקר, מרכבת המשנה על המשנה, ירושלים [חת"ד], אבות ב, ד, על פי הרמב"ם, הלכות תשובה ד, ב.

191 ר"י הלוי, ספר הכוזרי (תרגום: ר"י אבן תיבון), וילנה תרס"ה, מאמר ג, יח-ט.

192 בבלי, בבא בתרא צא ע"א; רמב"ם, הלכות מלכים ה, ט. ראו בהרחבה מה שכתבתי על מחלון וכליון ועונשיהם, א' שבת, "במלחמת מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה" – המתח התמידי בין ארץ ישראל לבין נאמנות למשפחה", מנחת ספיר, ספר היובל לכבוד ר' יצחק ספיר, אלקנה תשע"ב, פרק ה.

193 על פי מעשה מחלון וכליון סובר מו"ר ר"י מדן, בתוך תקווה ממעמקים: עיון במגילת רות, אלון שבת תשס"ז, עמ' 10-32, שיחד עם מילה ופסח גם מצוות יישוב ארץ ישראל מהווה מצוות עשה שלישית שעונשה כרת.

זכרון כבוד הקדושים¹⁹⁴ [...] ועל אחת כמה וכמה, כאשר ניכרת בפרישה מזה ברבים¹⁹⁵.

בעל התוספות יום טוב מעיר שאם מוזכר שחשוב להצטער בצער ישראל, אזי קל וחומר שזה נחשב פרישה מן הציבור אם אינו שמח בשמחת ישראל: "דודאי דנחמת צבור עדיפא מצרתם שכן מדה טובה מרובה"¹⁹⁶. אף ר' אלימלך מליזינסק מדגיש את הצד השני של המטבע, שמתכוונות הצדיק ש"תמיד נפשו ורצונו הטוב משתוקק לראות בשמחת ישראל שלא יוחסר להם כל טוב"¹⁹⁷.
חז"ל הורו לנו:

בזמן שישראל שרויין בצער ופירש אחד מהם, באים שני מלאכי השרת שמלוין לו לאדם ומניחין לו ידיהם על ראשו ואומרים: פלוני זה שפירש מן הציבור אל יראה בנחמת הציבור [...] וכל המצער עצמו עם הציבור זוכה ורואה בנחמת ציבור.¹⁹⁸

עלוב מאוד האדם היכול לשמוח בנחמת הציבור ובמקום זה מפנה את גבו מתוך חוסר אכפתיות ואפתיה כאילו מדובר בעם זר. כל שכן "נטורי קרתא", שאף מצדדים בגלוי עם אויבי ישראל, שעליהם פסק הרי"א הנקין שיש להם דין "מוסר גמור"¹⁹⁹, והרי"ד סולובייצ'יק אמר שאין להם חלק לעולם הבא.²⁰⁰
בכל קנה מידה קשה לומר שעם ישראל אינו שמח עם הקמת המדינה ביום ה' באייר תש"ח ובחגיגת אותו אירוע היסטורי מדי שנה. לפי כל הגדרה אפשרית קשה גם לומר שעם ישראל אינו מצטער ביום הזיכרון לחללי מלחמות ישראל ולפעולות האיבה נגד העם היהודי. החסיד ר"י יעב"ץ הגדיר שמה שאסור לפרוש מהציבור כולל ש"לא ישחוק בין הבוכים ולא יבכה בין השמחים"²⁰¹.

194 כך כתב גם אביו הראי"ה קוק זצ"ל במפורש על סמליות הדגל, ב"תפילת הדגל" (להלן הערה 350), ובסוף "דרשת הדגל" (לעיל הערה 1), וראו במאמר הדגל ב (לעיל הערה 1), פרקים ב-ג.

195 הרב צבי יהודה קוק (לעיל הערה 160), עמ' 389.

196 תוספות יום טוב (לעיל הערה 182), אבות ב, ד.

197 ר"א וייסבלום מליזינסק, נועם אלימלך, ניו-יורק תש"ב, פרשת פקודי. בדומה לכך כותב הראי"ה קוק, אורות (ערך רצ"י קוק) ירושלים תשכ"ג, עמ' קמז; הרי"ד סולובייצ'יק, חמש דרשות, ירושלים תשל"ד, עמ' 97.

198 בבלי, תענית יא ע"א.

199 תשובות איברא ב (לעיל הערה 100), עמ' רטז.

200 ר"א רקפת, שמע בעל פה מרבו רי"ד סולובייצ'יק, על פי הרמב"ם (לעיל הערה 184), <http://alturl.com/3ivgc>.

201 פירוש החסיד ר' יוסף יעב"ץ, ירושלים [חת"ד], על אבות ב, ה.

הנפת דגל ישראל בימי השמחה והאבל הלאומיים של ישראל התקבלה כסמל ליהודים ולגוים כאחד. על כל יהודי נאמן לשמוח בשמחת עמו וגם להשתתף בצער. לאחר שראינו שביהדות הדת והלאומיות הולכות ביחד,²⁰² חשיבות ההזדהות כישראל וכיהודי מובנת מאליה גם בחיבוב דגלה, כדברי הראי"ה קוק:

ההרגשה הלאומית בידה לחבב על כל בני האומה, המתמירים בכבודה וחפצים בגדולתה באמת [לחבב] גם את כל האמצעים היותר רחוקים שהם מביאים להצלחת האומה ולרוממות קרנה; והיא מעוררת חשק אמיץ להתרחק מכל דבר המביא בדרך רחוק אסון על האומה, או מיעוט דיוקנה וצביונה.²⁰³

"ולא חילפו את שלמותם" – חשש איסור הנפת דגל זר

אם ראינו שחז"ל והפוסקים דנים בחשיבות השפה העברית והשמות העבריים עד כדי שהם מקרבים את הגאולה, יש לדון כך גם באשר לזכות נוספת, לפי חלק מהגרסאות הנפוצות באותו מדרש, "ולא חילפו את שלמותם".²⁰⁴ כך אומרים חז"ל במפורש במקום אחר: "הן עם לבדד ישכון, מובדלין הן מן העו"א בכל דבר בלבושיהן, ובמאכלן ובגופיהן ובפתחיהן".²⁰⁵ נראה שיש כאן קל וחומר לחשיבות הדגל אפילו יותר מבגד ישראלי שלובשים, שמטרתו העיקרית היא שימושית, להתחמם או להתקרר, לעומת הדגל, שעצם מגמתו היא ההבדלה והזהות,²⁰⁶ כפי שכבר הדגישו בחז"ל במדרשים על הדגלים.²⁰⁷

אף הרי"א הנקין, אחד מגדולי הדור הקודם באמריקה, הזכיר את חשיבות ההפרדה בעזרת המחיצות הללו. "רצה הקב"ה לזכותנו בארבעה גדרים וסייגים שיהיו ערובה לשמירת התורה, והם הארץ והשפה, הגזע והממשלה".²⁰⁸ על כן

202 הדגל ב (לעיל הערה 1), פרק ט.

203 הראי"ה קוק, "תעודת ישראל ולאומיותו", אוצרות הראי"ה ב (ערך: ר"מ צוריאל), ירושלים תשמ"ח, עמ' 713.

204 פסיקתא זוטרא (לעיל הערה 14), שמות ו, ו. המהדיר: ר"ש בובר ציין שם, הערה י, שהגרסה "ולא שינו את מלבושיהם", היא השגורה בפי הרבים.

205 ילקוט שמעוני א, רמז תשסח.

206 ראו לעיל בסביבות הערה 108.

207 לעיל הערה 11.

208 תשובות איברא, ב (לעיל הערה 100), עמ' עט.

הדגל, המסמל את הממשלה, בדומה לשפה העברית, מסמל גם את ההבדלה המבורכת בינינו ובין אומות העולם.

כשם ששמה הר"מ שטרן כשיכול היה להזדהות בשם יהודי בתעודת הזהות האמריקאית שלו,²⁰⁹ וכל שכן שחג מרן הרב קוק בכך שהוא מזוהה בלאומו כיהודי מארץ ישראל בתעודת הזהות,²¹⁰ כך עלינו לחגוג ולהתגאות בזהות הלאומית הכללית בארץ ישראל בצורת הדגל שלנו, ובפרט כשקיים זכר לסמל זה בתנ"ך ובהיסטוריה יותר מאשר תעודת זהות.

הרחיק לכת ר"מ הקטן קליין עד כדי לאסור לכנות אוכל "איטלקי" או "סיני" וכדומה, או לכנות פעילות בשם "מכירה סינית" ("Chinese Auction"): שיחבב דבר מדבריהם, שגורם ללמוד ממעשיהם הרעים... ומייקר את שםם [...] ח"ו [...] והמצוה להיפוך: לזכור בכל שעה ושעה מארץ ישראל ועריה [...] דזה לעומת זה עשה אלקים והמזכיר הארץ המקודש ארץ ישראל מוליד קדושה בלב השומע בכל רגע ורגע וכמה שיזכיר יותר ארץ ישראל הוא סגולה נפלאה להוליד קדושה וההיפוך כמו כן בהזכיר מקומות גוים עו"כ והוא בכלל "לא ישמע על פיך".²¹¹ והנה חז"ל גזרו טומאה על ארצות הגוים ואפילו על אויר ארץ העמים [...] ²¹²

וכבר כתבתי בכעין זה אותן שקוראין שם מסעדה שלהם בשם של גוים והמאכלים בשמות של מאכלי גוים טשייניז קוק²¹³ [...] וגם כשאוכלים אוכלים עם מזלגות... וכיוצא בו שלהם או זשאפאניז סאסידש²¹⁴ והוא בכלל "כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו",²¹⁵ לאכול כמו שהם אוכלים וחושבים שזה ענין שחוק וצחוק, ועבירה גוררת עבירה עד שח"ו נמשכים אחרי מעשיהם ודרכיהם ר"ל [...] שממשיכים בזה ח"ו דברים של קליפה מסיטרא דמסואבא [=מצד הטומאה] ח"ו, ונראה דזה

209 לעיל הערה 146.

210 הראי"ה קוק, אגרות הראיה ד, ירושלים תשמ"ד, עמ' קלט.

211 שמות כג, יג; רמב"ם, הלכות עבודה זרה, ה, י; שולחן ערוך, יורה דעה קמז, א; ר"א דנציג, חכמת אדם, ירושלים תשל"ו, פז, א.

212 בבלי, גיטין ח ע"ב.

213 פירוש: טבח סיני, אך ייתכן שהתכוון לומר Chinese cooking or Chinese food, היינו בישול סיני. ברור אצל תלמידיו העלה שר"מ קליין היה עקבי ונאמן לשיטתו, ובמשך כחמישים שנה באמריקה לא למד אנגלית.

214 נקניק יפני.

215 ויקרא יח, ג.

היתה חטא של אותו הדור בימי מרדכי ואסתר [...] מפני שנהנו מסעודתו של אותו רשע והלא הסעודה כשרה היתה,²¹⁶ אלא כנראה שנהנו ממאכלי גוים שהכינו בדרך הגוים.²¹⁷

הוא מביא בתשובתו הוכחה מעניינת מהתלמוד :

"צידונים יקראו לחרמון שריון", תנא שניר ושריון מהרי ארץ ישראל. מלמד שכל אחד ואחד מאומות העולם הלך ובנה לו כרך גדול לעצמו והעלה לו על שם הרי ארץ ישראל ללמדך שאפילו הרי ארץ ישראל חביבין על האומות העולם.²¹⁸

נמצא שיש ערך בחיבוב כל דבר המסמל ומזכיר את ארצנו, ואדרבה, יש להתרחק מלשבח דברים הקשורים לאומות העולם וארצותיהם.

אף אם נאמר שדבריו של הר"מ קליין על אוכל סיני ואיטלקי לא התקבלו (ואף לא מצאתי שנידונו כלל על ידי פוסק אחר), נראה שסברתו תקפה ביותר בנוגע לבעייתיות זיהויו של יהודי עם סמל רשמי וניכר כמו דגל של גוי אחר.

סברתו ברורה והגיונית ולצערנו מוכרת היטב, שחיבוב והזדהות עם מדינה זרה הם בהחלט על חשבון חיבה לארץ ישראל ולעם ישראל, ומעכב את עלייתם של אותם יהודים. "כי נדחה קראו לך ציון היא דורש אין לה'. 'דורש אין לה', מכלל דבעיא דרישה",²¹⁹ שאין להשלים עם ישיבתנו בגולה אלא לדרוש ציון. אם הוא הדין במאכל לאומי, קל וחומר בסמל הרשמי והניכר בכל העולם.

היה ניתן יותר להבין את היהודים שהניפו דגלים זרים כשלא הייתה אלטרנטיבה אחרת, אך היום, כשניתן להזדהות עם לאומיות ישראלית, יש בכך כדי להזכיר את אנחתו של המהר"ם שיק: "מראים שהם מחשיבים את הגויים יותר מהישראלים".²²⁰ כך הגיבו רבים בעם כשהתפרסם שיושב ראש הכנסת

216 בבלי, מגילה יב ע"א; ספרי דאגדתא על אסתר – מדרש אבא גוריון (ערך: ר"ש בובר), וילנא תרמ"ז, פרשה ד.

217 משנה הלכות יג (לעיל הערה 34), סימן קכז. ראו גם שם, י, סימן קיא, שסובר שלכנות אוכל על שם עם או מדינה אחרת הרי זה משבחם ועברה על "לא תחנם". בדומה לכך כתב ר"מ קליין, מצות המלך, ניו-יורק תשמ"ט, מצווה תכו, שהדיבור עושה רושם והערכה בלב. מעניינת ההוכחה שמביא מרש"י (לעיל הערה 18), דברים לג, יט, על פי הספרי (לעיל הערה 3), דברים סימן שנד, שהגויים באים לארץ ישראל לעשות סחורה עם זבולון ומתרשמים מכך ש"כל ישראל עובד לאלוה אחד אוכלים מאכל אחד. לפי שהנכרים, אלוה של זה לא אלוה של זה, מאכלו של זה לא כמאכלו של זה".

218 בבלי, חולין ס ע"ב.

219 שם, סוכה מא ע"א.

220 שו"ת מהר"ם שיק (לעיל הערה 68), יורה דעה סימן קסט.

לשעבר אברום בורג הוציא אזרחות זרה (צרפתית) ואף המליץ לכל אזרחי ישראל לעשות כן.²²¹

כמה עלוב מי שהופך את עונש הגלות של שעבוד מלכויות למסיבה ולאידאל, כשמניף דגל עם זר לסמל גאוותו וזהותו. מה עוד שאין גנאי לא להניף דגל, שהרי רבים מהאמריקאים אינם מניפים כלל,²²² ובוודאי אין צורך ליהודים להיות יותר אמריקאים מהגויים שם.

הבעייתיות התחדדה בשנים האחרונות בעקבות פרשת המרגל היהודי יונתן פולארד, שמסר סודות מהמודיעין האמריקאי למערכת הביטחון הישראלית, וכן בעקבות אותה בדיקת פתע שערכו שירותי הביון האמריקאי (F.B.I.) למדען היהודי סטוארט נוזט (Stewart Nozette) שעבד ב-N.A.S.A. כדי לבחון את נאמנותו. אף הוא גילה מוכנות לרגל למען ישראל ונידון לשלוש עשרה שנות מאסר.²²³ שאלת הנאמנות הכפולה תלויה ועומדת מעל ראשיהם של כל האזרחים היהודיים באמריקה, ועליהם להכריע. למשל הרב ד"ר דיויד לוקינס, יהודי אורתודוקסי חובש כיפה שחורה, הכריע שדתו יהודית אך לאומיותו אמריקאית. הוא מתנגד לשחרורו של יונתן פולארד ובמידה רבה מתנגד גם לעלייה לארץ.²²⁴

כשם שצריכים להבין מדוע ה-F.B.I. העלה חשד (צודק מבחינתו) בנוגע לנאמנות של אזרחים יהודיים עם מידע ביטחוני, עלינו גם להצהיר מאותה סיבה בדיוק: "עד מתי אתם פוסחים על שתי הסעיפים?". לא חלילה לאיים להוציאם מעם ישראל, שבוודאי אין זה רצוננו וגם אין ביכולתנו לעשות כן, אלא לחדד שנאמנות אמורה להיות מוחלטת.

הרי"ד סולובייצ'יק הזכיר דברים מצערים מאוד ששמע מרב אורתודוקסי חשוב בגרמניה לפני השואה, שהצהיר שיש לו יותר דברים משותפים עם פרופסור גרמני מסוים (שנקט בשמו) מאשר עם יהודי לא דתי מפולין. בזמנו, חוסר תחושת האחדות והאחוה צרמו לרב סולובייצ'יק, אך הטעות התחדדה כשאותו פרופסור שהוזכר הצטרף לפעילות במפלגה הנאצית ימ"ש, והכניס את אותו רב ואחיו היהודי מפולין בצוותא להשמדה. הוסיף הרי"ד סולובייצ'יק

221 א' שביט, "פוסט-ציוני-גט כריתות", הארץ, 08.06.2007.

222 R. Britt, "U.S. Patriotism is Flagging", 27/6/07, LiveScience, <http://alturl.com/fvt3f>

223 <http://alturl.com/9ob89>, ג' במרחשוון תש"ע.

224 <http://www.aishaudio.com/ssi/aish/speaker/dr-david-luchins.php>
http://www.aishaudio.com/stream_popup.php?sid=51rh1j08ntz18c&dclid=5558633

שהוא חרד שדבר דומה יקרה ליהודי אמריקה, גם הדתיים, והם יזדהו יותר עם שכניהם הגויים המשכילים מאשר עם אחיהם הישראלים.²²⁵

הזדהותם של היהודים עם אמריקה צורמת אף יותר אם ניזכר באנטישמיות הגלויה והסמויה שהממשל מפגין לפעמים כלפי היהודים וכלפי ישראל, למשל הנשיאים גראנט (שבשנת תרכ"ב העביר חוק לגרש את היהודים ממדינות מיסיסיפי, קנטוקי, וטנסי), ניקסון, אייזנהואר ואובמה, שרי החוץ דולס ובייקר, מערכת הביטחון (כגון ב"סטינג" הנ"ל ללכוד את נוזט) ומערכת המשפט (עיין ערך פולרד...).

"ידידים" כאלה לא התערבו בפיצוץ מחנות ההשמדה בשואה ואף לא הגדילו את אישורי הכניסה לפליטים יהודים באותן שנים.²²⁶ הם לחצו עלינו פעמיים לסגת מסיני, לא לפתוח במלחמת ששת הימים, לא לפוצץ את הכור הגרעיני בעירק בשנת תשמ"ב, ועושים כן שוב היום בקשר לכורים הגרעיניים באירן. הקיצוניות הלא-פרופורציונלית בעונשו של יונתן פולארד, כמו תלונותיהם ל"תגובות לא פרופורציונליות" שלנו לאלפי הטילים ששיגרו אויבינו מעזה במבצע "עופרת יצוקה", מעמידים את מידת הזהות של האינטרס האמריקאי והאינטרס הישראלי בסימן שאלה.

אמנם, כמעט²²⁷ שלא שמענו על רבנים שאסרו להניף דגל זר, עם צלב או סהר או בלעדיהם,²²⁸ אך רצוננו להעלות את החידוש על שולחן המלכים, מאן מלכי? רבן. אם רבותינו גינו את הדיבור בשפות זרות בכינוי "לשון עם זר",²²⁹ אף

225 רי"ד סולובייצ'יק, יום העצמאות תשכ"ט, הקלטת השיעור נמצאת אצל ידידי הר"א רקפת. ראו גרעין הסיפור בחמש דרשות (לעיל הערה 197), עמ' 94-95, וראו גם איש על העדה, עמ' 68. יצוין שלוקינס רואה את עצמו כתלמידו של הרי"ד סולובייצ'יק.

226 ראו בהרחבה A. Morse, While Six Million Died, New York 1968.
227 מצאתי רק שחששו החרדים בירושלים מלהכניס דגל בריטניה עם צלב לבית הכנסת בטקס העלאת הדגל של הגדוד העברי, F. Kisch, Palestine Diary, London, 1938, p.224. כמו כן, אם בעל שו"ת משנה הלכות אוסר אוכל הנושא שם לאומי כדוגמת "אוכל סיני" (לעיל הערה 213), אין ספק שיאסור גם דגל לאומי.

228 על הקשר המובהק בין הדת ובין דגלי המדינות השונות, ראו בהרחבה אצל "Flags and Religion", <http://flagspot.net/flags/rel.html>, וראו הדגל ב (לעיל הערה 1), הערה 281.

229 נדגיש שקיימת בעברית המילה "לועז", אך הקפדת רז"ל לכתוב לע"ז (עם גרשיים) מדגיש את תחושתם השלילית כלפי השפה בעברית. ראו דברי הסמ"ג לעיל בהערה 32, ור"מ סופר, שו"ת חתם סופר, תל אביב תשל"ח, אבן העזר, סימן יא, החושש לדברי הירושלמי, שבת א, ד, שעם הגזרות על פתם ויינם גזרו חז"ל לא לדבר לשונם של גויים, וכן בשו"ת משנה הלכות, יג (לעיל הערה 34), עמ' רנו. ראו מאמרי "המצווה לדבר בעברית והשימוש בלשון הקודש לענייני חול" (לעיל הערה 32).

שעיקרו הוא שימוש לביטוי ולא להזדהות, ונאסר לבוש עם זר אף שעיקרו הגנה וחימום, קל וחומר שאין עלינו להניף בגאווה ולאות הזדהות "דגל עם זר", לפי מה שראינו שישראל היא לא רק דתנו אלא גם לאומיותנו.²³⁰ על כל יהודי, אף מי שגר בחוץ לארץ, "להודות בארצו (ארץ ישראל)" כיוסף, ולא לחזור על חטאו של משה בנידון.²³¹

ייתכן שהיעדר ההתנגדות הרבנית להנפת דגל זר נובע בעיקר מתוך שיקולים צדדיים, כגון "דרכי שלום",²³² "אימת המלכות",²³³ או "גְזֵרָה שאין הציבור יכול לעמוד בה".²³⁴ למשל אם הר"מ קליין אוסר לשבח או להוקיר "אוכל איטלקי", שתיקתו בנושא הוקרת דגל זר או הנפתו בוודאי נובעת מכך שאין לו אפילו "הווה אמינא" להתיר או מהשיקולים הצדדיים שהזכרנו. ייתכן ששיקולים כאלה הם לגיטימיים בגלות, אך יש גם ערך לעמוד על האמת התורנית הלא-מצונזרת, ובוודאי למי שאינו חי בגולה אך נוהג ביום העצמאות להניף דגל אמריקאי יחד עם הדגל הישראלי. "ואמר לכם אתם תירשו את אדמתם, ואני אתננה לכם לרשת אותה, ארץ זבת חלב ודבש, אני ה' אלהיכם אשר הבדלתי אתכם מן העמים".²³⁵

ידוע שבעל השרידי אש סבר לפני השואה שיש להיות אזרחים טובים ונאמנים, אך לשיטתו, שקיים איסור דאורייתא לרצות להידמות לגויים, היה לו לחשוש מקל וחומר מלהזדהות עם הדגל הגרמני. לצערנו גם ההיסטוריה הוכיחה שההזדהות של יהודי גרמניה כאזרחים גאים של ברלין טפחה על פניהם, וכלשון המנבא והמוכיח של בעל המשך חכמה שיצא לאור כ-12 שנה לפני השואה:

והישראלי בכלל ישכח מחצבתו ויחשב לאזרח רענן, יעזוב לימודי דתו, ללמדו לשונות לא לו [...] יחשוב כי ברלין היא ירושלים [...] "ואל תשמח ישראל אל גיל בעמים".²³⁶ אז יבוא רוח סועה וסער, יעקור אותו מגזעו,

230 הדגל ב (לעיל הערה 1), פרק ט.

231 ראו לעיל הערה 117.

232 רש"י זוין (עורך), "דרכי שלום", אנציקלופדיה תלמודית, ז, (לעיל הערה 60), טור תשטז.

233 ראו למשל ר"י ברייש, שו"ת חלקת יעקב, תל אביב תשי"ב, אבן העזר, סימן כג.

234 בבלי, בבא בתרא, ס ע"ב; רמב"ם, הלכות ממרים ב, ה.

235 ויקרא כ, כד.

236 הושע ט, א.

לשונו שפת קדשינו, ולשונו זרים המה כלבוש יחלוף, ומחצבתו הוא גזע ישראל, ותנחומיו ניחומי נביאי ה'.²³⁷

מבחינה הלכתית, ראינו שבמבט ראשון השולחן ערוך פוסק כרא"ם וממעט את איסורי חוקות הגויים לרשימה מצומצמת. אף הרמ"א מקל כדעת רש"י והמהרי"ק ואומר שאין איסור אלא אם יש פן דתי במעשיהם (חוסר צניעות או מעשה לא הגיוני שיש חשש שמקורו בעבודה זרה, חשש שאכן שייך ברבים מדגלי אירופה). אך כשמדובר במעשה שמטרתו להידמות להם, לכולי עלמא אסור, כדברי השרידי אש ואחרים. כל שכן שראוי להחמיר לאחר שמצאנו שהגאונים, רוב הראשונים,²³⁸ הגר"א ואחרונים נוספים הכריעו כדעת הרי"ף, שחוקות הגויים אסור גם כשאין צד דתי וכמשמעות הסוגיות בתלמוד, ואף המהרי"ק התבסס על הרמב"ם, הסובר כרי"ף.

אף על פי שדנו כאן בדוגמה חדשה שלא הוזכרה בפוסקים, לכאורה אין דוגמה ל"בגד לאומי" שמטרתו להזדהות ו"להידמות להם" יותר מהנפת דגלם, הפך ההיבדלות המחויבת. אף אם הרי"י ויינברג והרי"ד סולובייצ'יק לעולם לא אסרו, ואדרבה, סביר ביותר שבעצמם ראו הנפת דגל זר בארצות גלותם ולא מיחו,²³⁹ נראה לעניות דעתי שסברתם בסוגיית "חוקות הגויים" מובילה למסקנה ברורה לאסור הנפת דגל זר בפרט בתקופה שקיימת אפשרות להנפת דגל ישראל.

שמה תאמר, הרי המדינות הדמוקרטיות פותחות את דלתותיהן גם לדת שלנו ומציעות לנו אזרחות להידמות להן לכל דבר, ללא שום מגמות מיסיונריות. מה עוד שיש שם הפרדה רשמית בין דת ומדינה, וכמו שיש נוצרי-אמריקאי, לדעתם ייתכן גם יהודי-אמריקאי.

אך יש להבדיל ולומר, שאכן מבחינתם אין בעיה אך מבחינתנו, אנו אמורים להיות אזרחי ישראל, כי דת ישראל ולאומיות ישראל חדא היא.²⁴⁰ כפי שלא ייתכן יהודי-נוצרי כך לא ייתכן ישראל-אמריקאי. ההלכה איננה מוגדרת על פי תפישתם של הגויים, אם רוצים אותנו או לא, אלא על פי תפישתנו הלאומית-

237 רמ"ש הכהן, משך חכמה, ויקרא כו, מד.

238 פלא הדבר שבשו"ת יביע אומר (לעיל הערה 40), עם כל בקיאותו, לא התייחס לכך.

239 ראו מאמר הדגל א (לעיל הערה 1), הערה 97, שנכח הר"מ פיינשטיין בבית הספר שבראשותו, מתיבתא תפארת ירושלים בניו-יורק, כשצעדו עם דגלי ישראל ואמריקה בטקס סיום לימודיהם שהתקיים בבית המדרש.

240 הרחבנו על כך במאמר הדגל ב (לעיל הערה 1), פרק ט.

דתית.²⁴¹ לא ייתכן שהם יחליטו בעבורנו אם יהדות היא דת או גם לאומיות. אמנם אמריקה מאפשרת אזרחות כפולה, אך חלק ממדינות המערב אוסרות זאת משום בעייתיות הנאמנות הכפולה.²⁴² ייתכן שכך אמור להיות גם אצלנו, בוודאי בימות המשיח וייתכן כבר עכשיו,²⁴³ להיבדל, ובוודאי לא להזדהות עם עמים אחרים.

אמנם אין בסמכותנו לחדש פסיקה חדשה, ובוודאי אין לפרסם דברים כאלה לשלטונות הזרים מפני "דרכי שלום",²⁴⁴ אך בתקופה שהאשמת הנאמנות הכפולה עולה על הפרק, חשוב גם לנו לחדד לאחינו בני ישראל בגלות אמריקה שיהיה להם קשה לפסוח על שתי הסעיפים. אם הממסד שם מכריח אותם להכריע, עליהם להחליט כיונתן פולארד בזמנו אם הם יותר יהודים/ישראלים או יותר אמריקאים.

חיוב ישראל

ביטוי מאלף לחיבתו של הקב"ה לדגלי ישראל מופיע אצל בעל החוות דעת, הר"י לורברבוים מליסא: "ידגול מרבבה", רצונו (=של הקב"ה) להיות מוקף מדגלי ישראל.²⁴⁵

241 השו"ב דברי הר"מ פיינשטיין (לעיל הערה 164) המתיר לבוש אמריקאי משום שהוא מעוצב מלכתחילה לנכרים וליהודים כאחד, וייתכן שיאמר שהוא הדין גם לגבי דגל אמריקה לעומת שאר דגלי העולם, שאולי היה מכוון מלכתחילה לכלול גם יהודים, כמו חיים סולומון, שעזרו במהפכה מול אנגליה. ברם לתת לגויים להגדיר בעבורנו הוא חידוש. בדרך כלל ההגדרה ההלכתית מתבססת על התפיסה הישראלית "מבחינתנו ולא מבחינתם", וכל שכן כאשר קיימת סתירה בין התפיסות.

242 למשל הולנד, ספרד, ליטה ופולין. אחרות, כמו גרמניה, מתירות להחזיק אך אוסרות לבקש אזרחות כפולה.

243 אנו כבר בימות המשיח, כהגדרתם של חז"ל, בבלי, ברכות לד ע"ב, המובאת ברמב"ם, הלכות תשובה ט, ב: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכות בלבד". ראו במאמרי: "על חז"ל, הרב הרצוג והוודאות שלא תהיה גלות נוספת", ר"א דסברג (עורך), משואה ליצחק ח"ב, ספר זיכרון לר"א הלוי הרצוג במלאות חמישים שנה לפטירתו, ירושלים תשס"ט, עמ' 40-49; "כדאי שנפסיק לראות את הגלות כאלטרנטיבה", צוהר כג (חורף, תשס"ו), עמ' 55-66; "שיטתם האמיתית של הרב קוק והרב הרצוג בענין הגאולה השלישית – תשובה לד"ר אלי גורפינקל", המעין, נב, ב (טבת תשע"ב), עמ' 162-167.

244 ראו לעיל בסביבות הערה 232, מובא להלכה ברמב"ם, הלכות עבודת זרה, יא, ג, שהתירו למי שצריך "לישב לפני מלכיהם והיה לו גנאי לפי שלא ידמה להן". ראו בבית יוסף, יורה דעה סימן קעח, שהקשה איך ייתכן להתיר להם איסור דאורייתא, ומתוך, בין השאר, שמשום הצלת נפשות התירו.

245 ר"י לויברבוים, צרור המור על שיר השירים, דיהרנפורט תקע"ה, ה, י.

אין ספק שהחיבוב לדגלי ישראל נובע מחיבובו של הקב"ה "לבני ישראל עם קרובו",²⁴⁶ כפי שמובא במדרש תנחומא, חיבה גדולה חיבב הקב"ה את ישראל כי עשאו דגלים כמלאכי השרת, כדי שיהו ניכרים,²⁴⁷ בני ראובן לעצמן ובני שמעון לעצמן. ומנין שהיה אוהבו?²⁴⁸ שנאמר "הביאני אל בית היין] ודגלו עלי אהבה".²⁴⁹ למה הדבר דומה? לעשיר שהיה לו אוצר מלא יין, נכנס לבודקו ומצא אותו חומץ, בא לצאת מן האוצר, מצא שם חבית אחת יין [טוב], אמר חבית זו עומדת עלי כמלא אוצר. כך ברא הקב"ה שבעים אומות, ומכולן לא מצא הנייה אלא בישראל, שנאמר "הביאני אל בית היין",²⁵⁰ יו"ד יו"ד עשרים, נוי"ן חמשים, הרי שבעים, ומכולם לא אהב אלא ישראל, שנאמר "ודגלו עלי אהבה" [...]. אמר הקב"ה יש לאומות העולם דגלים, ואין חביב עלי אלא דגלו של יעקב, שנאמר "ודגלו עלי אהבה".²⁵¹

יש להבין את סוף המדרש על פי האמור, שהדגל מסמל את המיוחד ואת הגאווה הלאומית של כל אומה.²⁵² לקב"ה יש בעיה שהלאומנות עלולה להביא בקלות לגזענות, למתח ואף למלחמות.²⁵³ אך הגאווה הלאומית שונה אצל עם ישראל, ש"מלחמותינו הם נגד מלחמות",²⁵⁴ וכל תפקיד לאומנו מאז היווסדו הוא בעד הבאת השלום והמוסר העולמי.²⁵⁵ על כן "אין חביב עלי אלא דגלו של יעקב".

- 246 על פי תהלים קמח, יד.
 247 כבר עמדנו על כך (לעיל הערה 15), שאם חביבה על הקב"ה ההבחנה בין השבטים המסומלת על ידי הדגלים, על אחת כמה וכמה שמחבב את דגל ישראל המבחין בין ישראל לעמים, שהיא מצווה מדאורייתא, ראו לעיל בסביבות הערה 25 ואילך.
 248 במדרש מקביל במדבר רבה ב, ג, השאלה היא "ומנין שהוא אהבה לישראל?".
 249 שיר השירים ב, ד.
 250 שם.
 251 מדרש תנחומא בובר (לעיל הערה 16) פרשת במדבר, סימן י, על פי שיר השירים ב, ד.
 252 ראו גם במאמר הדגל א (לעיל הערה 1), פרק ד, "תפקידי הדגלים בתנ"ך, בבית שני, בחז"ל ובתולדות ישראל".
 253 ראו אצל הראי"ה קוק, אורות (לעיל הערה 197), עמ' קמז; הרי"מ חרל"פ, ממעיני הישועה, ירושלים תשל"ז, עמ' שכא על סכנת הקשר המצוי בין לאומיות ובין שגוה ומלחמות.
 254 ביטוי של ר"צ טאו, הדגל, ירושלים תשי"ע, עמ' יט. נציין שחוברת זאת היא שכתוב של סדרת שיעורים שהעביר הרב טאו על מאמרי "פרסום ראשון של דרשת הרב קוק זצ"ל על חשיבות הדגל הישראלי" (לעיל הערה 1).
 255 למשל בראשית יח, יט; אורות (לעיל הערה 197), עמ' קד, ו-קלט.

החיבה המיוחדת של ה' לישראל ולדגלו מתבטאת גם במדרש אחר: "איש על דגלו,²⁵⁶ [...] 'איומה כנדגלות', ובמה אתם כנדגלות? בדגלים שנתתי לכם. ודוד רואה ואומר 'לא עשה כן לכל גוי'²⁵⁷ אלא לעמו,²⁵⁸ הה"ד 'איש על דגלו וגוי'²⁵⁹."

הסביר מהרז"ו שם שהרמת דגל ישראל שבמדרש הוא על פי הפסוק המוזכר בתהלים "וירם קרן לעמו", להרים כבוד לעמו על ידי הדגלים. כמו להלך אף כאן עולה שה' אוהב רק את דגלי ישראל.

אנו רואים שדגל מהווה סימן חיבה, כמו שהעניק מלך פראג ליהודי עירו,²⁶⁰ וכן משתמע מהמובא שם: "לא עשה כן לכל גוי" – שאותו דגל מסמל משהו ייחודי.

אמנם יש להקשות שלכאורה חיבה נראית דווקא כשמדובר בדגל שהעניק המלך ולא דגל שבחרו בעצמם. כך משתמע גם מהביטוי במדרש "בדגלים שנתתי לכם". אך יש להשיב שאף במדרש מוזכר שיזמת הדגל באה מצד ישראל, ואף עוצבה על ידו: "התאוויתם בדגלים חייכם הריני עושה משאלותיכם [...] מיד הקב"ה הראה אהבתו לישראל ואמר למשה לך עשה אותם דגלים."²⁶¹

במדרש אחר מפורט חיבוב ה' לדגלנו משום שאנו בניו וצבאיו:

"איש על דגלו"²⁶² הה"ד "ימצאהו בארץ מדבר וגוי"²⁶³ [...] עד היכן חבבן, עד היכן שומרן עד היכן נצרן כביכול? [...] ולא עוד אלא שעשה אותם דגלים לשמו אמר הקב"ה למשה עשה אותם דגלים לשמי. למה? שהם בני, שנא' "בנים אתם לה' אלהיכם",²⁶⁴ והם צבאותי וכן הוא אומר "והוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל מארץ מצרים",²⁶⁵ וכן הוא

256 במדבר ב, ב.

257 תהלים קמז, כ.

258 פירוש מהרז"ו שם, בדומה לתרגום יונתן במקראות גדולות (לעיל הערה 18), שם, "ווקף איקר (= כבוד) לעמיה".

259 במדבר רבה ב, ה.

260 לפרטי הסיפור ותמונות מלפני כ-500 שנה, ראו במאמר הדגל א (לעיל הערה 1), הערות 19–27.

261 מדרש תנחומא, ורשה תרל"ה, פרשת במדבר יד, ולעיל הערה 7.

262 במדבר ב, ב.

263 דברים לב, י.

264 דברים יד, א.

265 שמות ז, ד.

אומר "דגל מחנה יהודה תימנה לצבאותם",²⁶⁶ ולפי שהן צבאותי אעשה אותם דגלים לשמי הה"ד "איש על דגלו".²⁶⁷
 אף הטעם הזה שייך בדגל מדינת ישראל המסמל את בניו (אף אם לפעמים חלק אינם מתנהגים כבנים)²⁶⁸ וצבאיו – "כי שמך נקרא על עירך ועל עמך",²⁶⁹ בתור "ה' אלהי ישראל".²⁷⁰

סמל השלטון וכבוד מלכות

מצאנו בתנ"ך שדגל מסמל גם את מלכות יהודה: "עד אם נותרתם כתורן על ראש ההר וקִנְס על הגבעה",²⁷¹ שהתורן על ההר מסמל את ירושלים והנס על הגבעה מסמל את מלכות יהודה.²⁷² מצאנו סמליות דומה גם במדרשי חז"ל בנושא: "וכיון שעלו ישראל מן הים, אמ[ר] [הקב"ה] למשה עשה אותם דגלים דגלים שיהיו מהלכין בטכסיסי מלכים";²⁷³ "וכיון שראום דגלים חונים על הים בטכסיסי המלכים, התחילו המצריים נחנקים ואומרים ווי מה שלחנו מארצנו".²⁷⁴

ראינו גם שיייתכן שצבעי הכחול והלבן קשורים לצבע התכלת שנותר במודעות הלאומית מדגל שבת יהודה המלכותי, שכמעט כולנו מצאצאיו.²⁷⁵ כך ראה ר"י אברבנאל שדגל ישראל שעתידיים להניף מסמל מלכות לאומית אחת ולא מפורדת למלכות יהודה וישראל,²⁷⁶ וברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה.

אם הדגל מסמל את המלכות, אזי כבוד הדגל פירושו כבוד מלכות ישראל. על כן מובן שאצלנו, כמו ברוב מדינות העולם, קיימים חוקים המעגנים את כבודו

- 266 טעות בגרסה. יש למחוק את המילה "תימנה", על פי במדבר ב, ג.
 267 במדבר רבה ב, ו.
 268 בבלי, קידושין לו ע"א, כשיטת ר' מאיר המובאת להלכה בשו"ת הרשב"א א (לעיל הערה 42), סימן קצד ו-רמב. דניאל ט, יט.
 269 שמות ה, א. ראו הרחבה במאמר הדגל א (לעיל הערה 1), פרק ט, בנושא "קידוש ה' ", שבתור צבא ה' מצבם של ישראל וצבא ישראל מהווה קידוש השם או חלילה חילול השם. ישעיהו ל, יז.
 271 ר"י אברבנאל פירוש על נביאים אחרונים, ירושלים תשל"ט, שם.
 272 דברים רבה (ערך: ר"ש ליברמן), ירושלים ת"ש, פרשת דברים, טו.
 273 שיר השירים רבה (לעיל הערה 7), ד, א [יב].
 274 ראו מאמר הדגל א (לעיל הערה 1), הערה 144.
 275 ר"י אברבנאל (לעיל הערה 272) ישעיהו יא, יב.

של הדגל. למשל שלא יונח על הרצפה, שיונף במקום ובגודל מכובד יותר מדגלים אחרים שלידו וכדומה.²⁷⁷

הדגל אכן היווה סמל מלכות מובהק במשך הדורות בין אומות העולם,²⁷⁸ ואף המשיך בתודעת ישראל גם לאורך הגלות. למשל במדרש מתקופת הגאונים על השבטים דן, נפתלי, גד ואשר, מסופר שמאז גלות עשרת השבטים הם גרים בארץ כוש במלכות חזקה: "ושם מלכם עוזיאל, ושם הנשיא הגדול אליצפן מבני אהליאב למטה דן, ודגלו לבן כתוב בשחור: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד".²⁷⁹ התודעה התבטאה גם לפני כחמש מאות שנה אצל שניים ממעוררי המשיחיות השקרית המפורסמים, דוד הראובני ושלמה מולכו, שעיצבו לעצמם דגלי מלוכה.²⁸⁰

כבוד המלכות הוא כה חשוב, שלעומת רב, הורים,²⁸¹ כוהן,²⁸² ואף נשיא הסנהדרין שיכולים למחול על כבודם,²⁸³ מלך אינו יכול, וכנראה שיש אף איסור בדבר.²⁸⁴

אף אם מדאורייתא אין מעמד הלכתי למדינת ישראל כמלכות בית דוד, מצאנו שהרעיון ואף האידיאל של כבוד המלכות שייכים במידה מסוימת לכל הממלא תפקיד או מעמד דומה.²⁸⁵

למשל אליהו הנביא רץ לפני אחאב יריבו משום כבוד המלכות, על אף היותו רשע, לא מבית דוד ואף לא משבט יהודה.²⁸⁶ הגר"ש ישראלי מאריך להוכיח שאף

277 לעיל הערה 174.

278 ראו בהרחבה הדגל א (לעיל הערה 1) הערה 177; סימון, שם.

279 "אלדד הדני", אוצר המדרשים, ר"י אייזנשטיין (עורך), ניו-יורק תרע"ה, עמ' 23, משוער מלפני כ-1,100 שנה.

280 ראו על דגליהם במאמר הדגל א (לעיל הערה 1), הערות 204–207.

281 בבלי, קידושין לב ע"א.

282 חתם סופר (לעיל הערה 132), גיטין נט ע"ב.

283 בבלי, כתובות יז ע"א.

284 הר"א וסרמן, קובץ שיעורים (ערך: רא"ש וסרמן), ירושלים תשי"ט, כתובות יז ע"א, סימן מז.

285 ראו בהרחבה אצל הראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן, ירושלים תשמ"ד, עמ' שלו–שלת.

286 מלכים א יח, מו. רש"י שם כתב: "נתלבש כח לרוץ לפני המרכבה ברגליו שלא ילך אחאב יחידי שחלק כבוד למלכות", וכן ברד"ק (שם) ואחרים שם. בבלי, זבחים קב ע"א, שמכאן "לעולם תהא אימת מלכות עליך". הוזכר על ידי הרצב"י קוק, מתוך התורה הגואלת ב (ערך: ר"א שורץ), ירושלים תשנ"א, מוצ"ש פרשת בחוקותי תשמ"א; ר"ש אבינר, עם וארצו, ב, בית אל תשנ"ט, סימן קטו. אמנם השו"ר ליאור, (לעיל הערה 121), סימנים ת–תא, ובהמשך בהערה 301.

לומדים דיני מלכות מאחאב, למרות האמור, ואף שלא היו נביא וסנהדרין במינויו של עמרי אביו, אלא שרק גברה יד העם שהיו עמו.²⁸⁷ כך ראינו שהלכות כבוד המלכות נהגו גם כלפי אגריפס,²⁸⁸ אף שגזעו הישראלי הגיע רק דרך סבתו, מרים מבית החשמונאים, בלי קשר לבית דוד.²⁸⁹

להבדיל מכך, חז"ל אף מציינים את חשיבות כבוד המלכות כלפי מלכי האומות הרשעים, ובמקומות רבים מדגישים שציווה ה' לחלוק כבוד למלכות, למשל מיעקב,²⁹⁰ משה, יוסף, אליהו, דניאל, חנניה מישאל ועזריה.²⁹¹ בחלק מהפסוקים הללו אף דורשים בגמרא בלשון יותר תקיפה: "לעולם תהא אימת מלכות עליך".²⁹²

מצאנו שיש לנהוג בנימוס המקובל אפילו כלפי שלטון של גוים,²⁹³ וממילא הוא הדין גם כלפי דגליהם.²⁹⁴

טעם כבוד המלכות נובע מכמה שיקולים:

- א. שיקולים מגמתיים: "שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו".²⁹⁵
- ב. כל מינוי הוא רצון ה': "אפילו ריש גרגיתא מן שמיא מנו ליה".²⁹⁶
- ג. "מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא".²⁹⁷
- ד. במלכות ישראל יש להוסיף שכבודה הוא כבוד ה'.²⁹⁸

- 287 הר"ש ישראלי (עורך), "הערות עורך", בצומת התורה והמדינה, א, ירושלים תשנ"א, עמ' 372. השו"ר ר"ב רבינוביץ תאומים, שם, עמ' 341, שחלק עליו.
- 288 בבלי, כתובות יז ע"א.
- 289 י וורנקובסקי, "אגריפס", אוצר ישראל, א, ניו-יורק תרע"ג, עמ' 121.
- 290 תנחומא (לעיל הערה 261), פרשת ויחי ו.
- 291 שם, פרשת בא ז.
- 292 בבלי, מנחות צח ע"א.
- 293 דניאל ו, כב פונה לנבוכדנצר הרשע "מלכא לעלמין חיי"; תנחומא (לעיל הערה 261), פרשת וישלח ג; רד"ק, מלכים א יג, ב; רבנו בחיי על התורה, ירושלים תשמ"ב, בראשית לב, ד. ראו גם ר' אברהם אבן עזרא, שמות י, ו מה שהביא בשם ר' ישועה.
- 294 ככבוד שנותן זר ולא כאזרח לדגלו.
- 295 משנה, אבות ג, ב, ראו שם בפירושים ואצל א' שנאן, פרקי אבות, ירושלים תשס"ט, עמ' פ.
- 296 בבלי, ברכות נח ע"א.
- 297 שם; מהרש"א שם; בבלי, זבחים קב ע"א; ר"ש בורנשטיין, שם משמואל, ירושלים תש"ט, פרשת בא, שנת תרע"ד, ד"ה ויצא מלפני פרעה. אמנם יש לציין את דברי הרא"ש (לעיל הערה 76), ברכות ז, כב, המובאים להלכה בשולחן ערוך, אורח חיים קפח, ג, שאין לומר מלכות אדם ומלכות שמים באותה ברכה. אך ניתן ליישב על פי בבלי, חגיגה יד ע"א, שיש לקב"ה שתי כורסאות מלכות, אחת לו ואחת לבית דוד, ונציין שכנראה התכוון ר' עקיבא שם לבר כוכבא שלא ידוע לנו שהיה מבית דוד.
- 298 ראו בהרחבה על כך הדגל ב (לעיל הערה 1), פרק ב, בנושא קידוש ה'.

ה. מוסיף הרב קוק גם טעם מוסרי, שכבוד המלכות היא "להישיר הדרכים, להעמיד המוסר והצדק על מכונו [...] הסיבה היותר חזקה להצלחה אנושית ביישובו של עולם ותיקון סדרי החיים האנושיים".²⁹⁹

אמנם הרלב"ג,³⁰⁰ ר"י אייבשיץ ואחרים טוענים שאין דין כבוד מלכות כלפי רשע, ואף אליהו כיבד את אחאב שם רק לאחר שסר מעבודה זרה,³⁰¹ אך בפשטות רוב הנקודות וההוכחות שהזכרנו מראות את ההפך, שדרושה מידה מסוימת של כבוד מלכות כלפי אומות העולם ומלכי ישראל אף אם דתיותם בעייתית ביותר.

גם לגבי מלכות החשמונאים שבוודאי לא הייתה ממלכות בית דוד ואף נענשו על כך,³⁰² וגם לרוב היו רשעים וחלק אף מתיוונים,³⁰³ בכל זאת הדגיש הרמב"ם בספרו ההלכתי לדורות שאנו חוגגים בחנוכה את כל מאתיים שנות מלכותם ולא רק את מעט השנים שהיה בהן שלטון דתי.³⁰⁴

אם כן, קל וחומר שכבוד מדינת ישראל, שהיא חילונית במידה מסוימת אך לא רשעה כמו המלכים שהזכרנו, הוא חשוב וראוי לכבד את המדינה.³⁰⁵

ידועים גם דברי הרב קוק המסבירים הלכות כבוד כלפי אחאב ואגריפס מתוך כך ש"בזמן שאין מלך [...] חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה. ובייחוד נראה שגם כל שופט שקם בישראל דין מלך יש לו לעניין

299 הראי"ה קוק, עין איה, ברכות ב (ערך: ר"י פילבר), ירושלים תשי"ג, עמ' 373–374. ראו בהרחבה על פסקה זאת אצל ר"א סדן, ויהי ידיו אמונה, עלי תשס"ב, עמ' 123–138.

300 רלב"ג, מלכים א כב, לח, תועלת כו, מובא כצפוי אצל ר"י טייטלבוים, ויואל משה, ניו-יורק תשל"ח, עמ' קלח, ראו שם בהרחבה.

301 ר"י אייבשיץ, אורים ותומים, ורשה תרמ"ב, סימן יז, אות ג, וכן חידש הר"א ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר יט (לעיל הערה 186), סימן נ, שלעומת מלך שיייתכן שתמיד צריך לכבדו, בנשיא שאין לו סמכות מוחלטת כמו בימי בית שני ואולי גם היום שייך הלימוד של בבלי, בבא מציעא סב ע"א, "נשיא בעמך לא תאורי בעושה מעשה עמך", אך לא בחילוניים. אף ר"ד ליאור, (לעיל הערה 121), סימנים ת–תא, מגביל את מידת הכבוד שיש להעניק כלפי ממשלת ישראל של רשעים, אך זכור לי שבפועל הוא נהג כבוד אף כלפי מנחם בגין, גם לאחר ויתוריו בסיני בשיחות קמפ דייויד, כשבטקס חנוכה הבניין החדש של ישיבת ניר בשבט תש"מ, דייק כשכינה אותו: "ראש כבוד הממשלה".

302 פירוש רמב"ן על התורה, בראשית מט, י.

303 פירוש המשניות לרמב"ם, יומא א, ג.

304 רמב"ם, הלכות חנוכה ג, א. הרחבתי על כך במאמרי "לימוד זכות וחובה על מלכות החשמונאים", המעין נ, ג (ניסן, תשי"ע), עמ' 98–101.

305 ראו בהרחבה אצל ר"י פילבר, אילת השחר, ירושלים תשל"ו, עמ' 134–146; ע' פרל, "כבוד מלכות", מדרך עץ חיים ב (אלול תשס"ט), עמ' 183–191.

כמה משפטי המלוכה, שהם כלל צרכי האומה".³⁰⁶ כן נראה גם מספרי יהושע ושופטים. דברי הרב קוק הובאו גם על ידי הר"ע יוסף, הר"ע הדאיה ועוד.³⁰⁷ הר"א נבנצאל אף סובר שיש מצווה ללכת לראות ראש ממשלת ישראל מצד מצווה לראות פני מלך.³⁰⁸

אמנם ראוי לציין שהרב צבי יהודה קוק הבחין בכך שאם ממשלת ישראל מושלת רק בזכות תמיכת הערבים (ממשלת מיעוט יהודי) שמטרת תמיכתם היא דווקא כדי להחליש את השלטון ואת המדינה, כי אז היא מאבדת את הלגיטימציה וממילא אף את כבודה.³⁰⁹

גישה אחרת המחייבת כבוד מלכות ישראל בצורה המינימליסטית ביותר היא זאת של הר"א הנקין, שהסביר שה"שבועה" לא למרוד באומות³¹⁰ תקפה גם כלפי מדינה יהודית³¹¹ ועל כן יש לכבדה, וממילא גם את סמליה. מכאן, שמעבר לכך שיש לציית לכל חוקי המדינה³¹² יש ערך תורני גם בעצם כבוד המלכות המתבטא בכבוד הדגל לא רק בתור אמצעי, אלא אף בתור סמל ואידיאל למלכות ה' ועמו בעולם.

דינא דמלכותא דינא

פן הלכתי נוסף של כבוד הדגל מעוגן בחובת דינא דמלכותא דינא, בדומה למה שחייבים לשמור כל החוקים של כל מדינה³¹³ הדבר נחשב לדעת חלק מהאחרונים אף כמצווה מן התורה.³¹⁴

- 306 הר"א קוק, משפט כהן (לעיל הערה 285), סימן שלו, עמ' שלה.
- 307 הר"ע יוסף, שו"ת יחוה דעת, ה, ירושלים תשל"ז, סימן סד; הר"ע הדאיה, שו"ת ישכיל עבדי, ו (לעיל הערה 170), חושן משפט, סימן כח, סעיף ב ועוד.
- 308 "כבוד מלכות" (לעיל הערה 305), עמ' 190.
- 309 ר"ש אבינר, עם וארצו, ג (לעיל הערה 286), "ארץ ישראל וממלכתיות", פרק נב; הרצב"י קוק, "ממשלת מיעוטי", ארץ הצבי (ערך: ר"ש אבינר), בית אל תשנ"ה, כרוז ג, סעיף ב, מ"ז באדר תשל"ד.
- 310 בבלי, כתובות קי ע"ב.
- 311 תשובות איברא ב (לעיל הערה 100), עמ' ריז.
- 312 ראו בפרק הבא.
- 313 בבלי, גיטין י ע"ב, ונדרים כח ע"א, ובהרחבה אצל ר"ש שילה, דינא דמלכותא דינא, ירושלים תשל"ה; ר"נ רקובר, "דינא דמלכותא דינא וגדריו", סיני סט (תשל"א) עמ' 246–257; "דינא דמלכותא דינא", אנציקלופדיה תלמודית, ז (לעיל הערה 60), עמ' רצ–רצח. יש שלמדו את התוקף ההלכתי של חוקי מדינת ישראל מצד תקנות הקהל, משפט המלך, ומנהג, ראו הצהרה רבנית משותפת של הר"ר ערוסי, הרב יעקב אריאל, הר"ד ליאור, הר"י

רבות נכתב על אודות מחלוקת הראשונים אם הכלל של "דינא דמלכותא דינא" חל גם על מלך ישראל, או לצורך העניין מדינת ישראל בארץ ישראל.³¹⁵ הדבר תלוי בשיטות העיקריות בנימוקי הכלל של דין זה, אם הוא נובע מכוח:

א. קבלת הקהל ו"ניחא להו";³¹⁶

ב. בעלות המלך על הארץ;³¹⁷

ג. "הפקר בית דין הפקר";³¹⁸

ד. חוקי בני נח שנצטוו על הדינים.³¹⁹

לדעת הרמב"ם, לגבי החלת "דינא" בזמן הזה בארץ אכן חל דין זה גם על מלך ישראל³²⁰ בתנאי ששלטונו מוכר בכך ש"מטבעו יוצא".³²¹ כך היא גם דעת

- כרמל, תחומין כט (תשס"ט), עמ' 144, וחלק ממה שכתבנו במאמר הדגל ב (לעיל הערה 1), פרק ו, בנוגע להגדרת מנהג, השייך גם לסוגיה הזאת.
- 314 ראו אנציקלופדיה תלמודית (שם), עמ' רצז, הערה 23; אבני מלואים, מובא שם; ראו שו"ת דבר אברהם, מובא שם, שהאריך להוכיח מראשונים שהוא מן התורה, ומביא את שו"ת בנין ציון, ב, סימן טו; שו"ת חתם סופר, יורה דעה סימן שיד.
- 315 רמב"ם, הלכות גזילה ה, יא; טור ושולחן ערוך, חושן משפט סימן שסט; שם קד, ב; רמ"א, חושן משפט ג, ד; סח, א; עד, ז; קסב א; רז, טו; רלו, ט; רנט, ז; שנו, ז; בהרחבה באנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ' רצה ואילך; רנצב"י בר-אילן, "משטר ומדיה לאור ההלכה", ירושלים תשס"ח; ר"ש גורן, "דינא דמלכותא דינא בישראל לאור ההלכה", תורת המדינה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 388–392, הסובר שבדומה לסמכות משיח בן יוסף יש סמכות למדינה יהודית בארץ ישראל. כך מסכם ר"ע הדאיה, שו"ת ישכיל עבדי, ו (לעיל הערה 170), חושן משפט, סימן כח. לעומתו, רש"י אוירבך, מעדני ארץ, ירושלים תשי"ב, סימן כ, סובר שלמלכות של גויים בארץ ישראל יש דינא דמלכותא, אך לא למלכות ישראל, וכן הביא מרבצמ"ח עוזיאל.
- 316 רשב"ם, בבא בתרא נד ע"ב ד"ה מי אמר; ר"י ב"ר משה, שו"ת אור זרוע, זיטמיר תרכ"ב, סימן תשמח; תרומת הדשן (לעיל הערה 122), סימן שמא. ראו רח"ד הלוי, שו"ת עשה לך רב, א (לעיל הערה 162), סימן נו, שכל גוף נבחר, אפילו הנחלת בית ספר, יכול להעביר חוקים ולהעניש.
- 317 רשב"א, נדרים כח ע"א בשם הר"א ממיץ, ובשו"ת הרשב"א ו (לעיל הערה 42), סימן קמט; רא"ש, נדרים, פ"ג סימן יא; ר"ן, נדרים שם בשם התוספות.
- 318 שו"ת בעלי התוספות (ערך: ר"י אייגוס), ניו-יורק תשי"ד, סימן יב; ר' יונה בשיטה מקובצת, בבא קמא נד, ב; ר"א שפירא, שו"ת דבר אברהם, א, ירושלים תשנ"ב, סימן א.
- 319 רא"ז מלצר, אבן האזל, ירושלים תשמ"ב, הלכות נזקי ממון ח, ה על פי רש"י, גיטין ט ע"ב ד"ה חוץ, וד"ה כשרין, וכן כתב ר"י די טראני, תוספות רי"ד, ירושלים תשט"ו, שם.
- 320 רמב"ם, הלכות גזילה ואבדה ה, יא, ובפירוש המשניות, נדרים כח ע"א.
- 321 רמב"ם שם, יח: "במה דברים אמורים? במלך שמתבעו יוצא באותן הארצות, שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתם שהוא אדוניהם והם לו עבדים. אבל אם אין מטבעו יוצא – הרי הוא כגזלן בעל זרוע [...] שאין דיניהם דין".

הרשב"א³²² והמאירי³²³ וכן פסקו הטור והבית יוסף.³²⁴ אמנם חלק מראשוני אשכנז סוברים שהעיקר הוא הגורם השני הנזכר, ואי אפשר לומר ליהודי לצאת מארץ ישראל, אפילו לא מלך.³²⁵ אך הסביר החתם סופר שאף הסוברים כך יסכימו ש"כל נימוסיו וחוקיו מקבלים עליהם ברצונם ומחילה גמורה הוא [...] כשאינו מתנגד למ"ש תורה בהדיא", כלשון הרשב"ם, "כל מיסים וארנוניות ומנהגות של משפטי מלכים שרגילים להנהיג במלכותם דינא הוא, שכל בני המלכות מקבלים עליהם מרצונם חוקי המלך ומשפטיו".³²⁶ נדייק ונאמר שההבדל בין חוק למשפט הוא שאף אם חלק מהנימוסים אינם מובנים לכולם,³²⁷ אף בזה אומרים דינא. הסברה גם ברורה, שהחוקים הם לטובת המדינה ואז אין להבדיל בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם ודינא דמלכותא דינא.³²⁸

אף על פי שדינא דמלכותא הוא בעיקר בדיני ממונות,³²⁹ רואים מהמקורות שגם התחום המדיני, לאומי וביטחוני נחשבים בכלל זה. חז"ל מלמדים שאף לשמירת כרמיו מותר למלך להוציא למלחמה ולהמית עד שישיית מאנשי מלכותו, ואף התושבים היהודיים אמורים למסור את נפשם אם צריך בעבור מלך נכרי.³³⁰ קל וחומר בחוקים או בנימוסים שהם קלים בהרבה כמו כבוד הדגל.³³¹

322 שו"ת הרשב"א, ב (לעיל הערה 42), סימן קלד.

323 המאירי (לעיל הערה 37), נדרים כח ע"א.

324 טור ובית יוסף, חושן משפט שסט, ו.

325 רבנו תם ור' אליעזר ממיץ, בשיטה מקובצת נדרים כח ע"א, וכן באור זרוע (לעיל הערה 316) בבא קמא קיא ע"א. חלק מהמקורות בפרק זה נשמעו בשיעור מפי הגה"ר שאר-ישוב כהן שליט"א, רבה הראשי של חיפה, בנושא: "מעמד המדינה בהלכה", בא' במרחשוון תשס"ט, בפני הבמה למחשבה, להגות ולתרבות תורנית של מכון לנדנר בירושלים בשיתוף האגף לתרבות תורנית של משרד החינוך. ר"ן, נדרים כח ע"א בשם התוספות; נמוקי יוסף שם; רשב"א שם, בשם ר"א ממיץ ובתשובותו (לעיל הערה 322), בשם רבותינו הצרפתים, ובחלק ב, סימן קלד בשמם.

326 רשב"ם, בבא בתרא נד ע"ב.

327 רש"י, במדבר יט, ב.

328 שו"ת חתם סופר (לעיל הערה 229), חושן משפט סימן מד; שם, אורח חיים סימן רח. ראו שו"ת הריב"ש החדשות (לעיל הערה 79), סימן ט.

329 רמב"ם, הלכות זכיה ומתנה א, טו: "שכל דיני המלך בממון על פיהן דנין".

330 חתם סופר (לעיל הערה 328), בבא בתרא נד ע"ב, וכן כתב ר"מ קליין, שו"ת משנה הלכות ט (לעיל ערה 34), סימן שלט, וכך משתמע באגרות משה (לעיל הערה 97), יורה דעה ב, סוף סימן קנח. השו"ת חתם סופר (לעיל הערה 229), ליקוטים, סימן כט, שהיהודי הפרטי

אמנם קיימת הבחנה בין דיני השלטון לבין מנהגים לאומיים, כפי שמציין הרשב"א "דינא דמלכותא דינא, אבל דיני אומתו – לאו דינא לנו", אך הוא מיד מפרט, "אלא אם כן הוא ענין שנהגו בו אפילו ישראל שבאותו מקום",³³² דבר שבוודאי שייך בנושא הדגל.

אחרים מדגישים שתמיד דינא דמלכותא דינא ובלבד שאינו סותר דין תורה.³³³ אף הם יודו שהסמכות לגבי מה ששייך לתיקון עולם, למשפט ציבורי ופלילי, לסדר המדינה וכדומה מחייבת.³³⁴ בנוגע לדגל, לא רק שהוא אינו סותר שום דין תורה, אלא אדרבה, ראינו שיש לדגל מקור ושורש בתנ"ך ובחז"ל.³³⁵ הרמ"א מסכם: "דלא אמרינן דינא דמלכותא דינא אלא בדבר שיש בו הנאה למלך או שהיא לתקנת בני המדינה",³³⁶ תנאים הקיימים בנידון הדגל. אף הש"ך שחלק עליו, חולק רק כשסותר דיני התורה,³³⁷ וכך מסכם אחד מגדולי פוסקי דורנו, הרב יעקב ברייש, מחבר שו"ת חלקת יעקב.³³⁸

חשיבות הדגל וסמליותו לדעת הרב קוק זצ"ל

אולי הגילוי החשוב ביותר במחקרנו הוא מה שזכינו למצוא בארכיון³³⁹ ולפרסם:³⁴⁰ דרשה של מרן הראי"ה קוק זצ"ל המתייחסת ישירות לנושא

- צריך לנסות להיפטר מהגיוס בחוכמה, בעזרת שוחד וכדומה, אך אין זה משנה את הדין הבסיסי שדינא דמלכותא הוא לא רק בדיני ממונות. ראו גם שולחן ערוך, יורה דעה רמג, ב. חתם סופר, שם, על פי בבלי, שבועות לה ע"ב. 331
- שו"ת הרשב"א ו (לעיל הערה 42), סימן קמט, מובא גם בשו"ת הריב"ש (לעיל הערה 79), סימן תצה. 332
- בית יוסף, חושן משפט כו, בשם הרשב"א (שם). 333
- ר"ש ישראל, עמוד הימיני, ירושלים תש"ס, סימן ח, על פי הש"ך, יורה דעה, סימן עג ס"ק לט. הוא מביא את שו"ת מהר"י עניזל, סימן ד, המסכם את כל שיטות הראשונים בנושא. 334
- ראו בהרחבה במאמר הדגל א (לעיל הערה 1). 335
- רמ"א, יורה דעה שסט, יא. 336
- ש"ך (לעיל הערה 334), שהבין כך גם בדעת הרמ"א שם. 337
- שו"ת חלקת יעקב (לעיל הערה 233), חושן משפט סימן לב. רבים כבר התייחסו לכך שהוא הדין גם אם מדובר בשלטון של חילונים או אפילו רשעים, שאכן כך היה ברוב הדורות במשך ההיסטוריה, ראו למשל הר"ע יוסף, שו"ת יחזה דעת, ה (לעיל הערה 307), סימן סד; שו"ת ישכיל עבדי ו (לעיל הערה 170), חושן משפט, סימן כח, סעיף ב; פסקי בתי הדין הרבניים א, ירושלים תשנ"ז, עמ' רפה. 338
- ארכיון המרכז התיעודי של בית הרב, תיק א/429. תודתי נתונה לידידי ר"י פריד, ר"א טיץ וצוות בית הרב. 339
- פרסמתי שני מאמרים בנושא. הראשון: "דרשת הרב קוק זצ"ל על חשיבות הדגל העברי/הישראלי, פרסום ראשון מטקס הכנסת דגל הגדוד העברי בבית הכנסת היחורבה", הנוכה, תרפ"ו, המעין מט, ג (ניסן תשס"ט), עמ' 55-68; השני: "השלמות ותיקונים

חשיבות הדגל בישראל שנעלמה במשך יותר משמונים שנה. מצאנו שם גיבוי לנקודות רבות שכבר הזכרנו.

הרב נשא את משאו בנושא בטקס אנגלי מלכותי מפואר³⁴¹ לרגל הכנסת הדגל של הגדוד העברי³⁴² לבית הכנסת "החורבה" שברובע היהודי בחנוכה תרפ"ו. לענייננו חשוב לציין שללא ספק הציבור הרחב, כולל הרב קוק, ראה בהקשר לטקס הזה את דגל הגדוד כמקבילו של הדגל הלאומי,³⁴³ ובעיתונות אף סיכמו אז שהרב קוק דרש על "תשוקתו של העם העברי לדגל מאז ועד עולם".³⁴⁴ בעיתונות המקומית מאותה תקופה אכן נתפש הטקס כמשמעותי במישור הלאומי וההיסטורי ולא כאירוע נקודתי מצומצם.³⁴⁵ בעיתון היומי באנגלית מתואר הטקס כיום היסטורי בתולדות ארץ ישראל,³⁴⁶ שכמותו לא ידע העם

לדרשת הרב קוק זצ"ל על הדגל על פי כתב היד המקורי, המעין נ, ב (טבת תש"ע), עמ' 96–98.

G. Agron (edit.), *The Palestine Bulletin*, "The King and the 40th Battalion", 18/12/25, 341
 p. 1 ; מ' גליקסון (עורך), "דגלי הגדודים העבריים", הארץ, כ"ז בכסלו תרפ"ו, עמ' 4.
 342 הגדוד העברי הוקם על ידי זאב זיבוטינסקי, יוסף טרומפלדור ואחרים בשנת תרע"ה, כשראו שכדאי ליהודים לצדד במלחמת העולם הראשונה בצד האנגלי, במטרה מפורשת לשחרר את ארץ ישראל מידי הטורקים ולהעבירה בסופו של דבר לשלטון יהודי. במהלך המלחמה הוקמו שני גדודים שהיו מאוישים ביהודים מאנגליה ומארה"ב, ולאחר מכן, בשנת תרע"ח, הוקם הגדוד ה-40 של קלעי המלך, או "הגדוד הראשון ליהודה", ממתנדבי ארץ ישראל. ראו ז' זיבוטינסקי, מגילת הגדוד, ירושלים תרפ"ט (תרגם אבי"א אחימאיר), עמ' 149, ובהרחבה אצל M. Watts, *The Jewish Legion in the First World War*, London, 2004.

343 מעניין לציין שבמאמר בעיתון, רי"ל מימון (עורך), "התור", "יש לנו דגל", התור, א' בטבת תרפ"ו, עמ' 1, ליד הכותרת שבעמוד הראשי צויר הדגל שעיצב וולפסון לקונגרסים, זהה למה שהתקבל לבסוף כדגל המדינה. אף שהמאמר יצא לאור ביום שאחרי הטקס, נראה שהוא נכתב וצויר לפני שראו את דגל הגדוד בטקס, והכותבים חשבו שאכן מדובר בדגל הציוני. לענייננו, עובדה זאת מדגישה ביתר שאת כיצד ראו כולם את האירוע כאירוע לאומי המבטא את היחס לדגל הלאומי.

344 א' בן-אב"י (עורך), "יום הדגל", דואר היום, א' בטבת תרפ"ו, עמ' 8.
 345 ראו במאמר "דרשת הדגל" (לעיל הערה 340), הערות 5–42, שם יש הרחבה על המשמעות הפוליטית של האירוע, כאחת מההחלטות הראשונות של הנציב החדש, הרברט פלומר, בהגיעו ארצה.

G. Agron (edit.), *The Palestine Bulletin*, "he Colours Deposited", 17/12/25, p. 1 346
 "יום הדגל" (לעיל הערה 344), עמ' 1, שמי שלא השתתף בטקס "לא חש [...] רוח גאולה בימיו", שהיה אף יותר גדול מחגיגת פתיחת האוניברסיטה, בהשתתפות רבות, אחוז גדול ביותר של התושבים.

היהודי "מזה אלפיים שנה"³⁴⁷ בשבועון "התור" הכותרת והמאמר הראשי במשך שבועיים היו: "יש לנו דגל" ו"חג הדגל". במאמר שנכתב לפני האירוע מתואר כיצד עיצב דוד וולפסון לקראת הקונגרס הציוני הראשון בתרני"ז את הדגל של התנועה הציונית על בסיס הטלית, ולאחר מכן במאמר הכותרת הראשית ציירו את הדגל הלאומי. כפי הנראה, לפחות חלק מהציבור חשב שמדובר באותו דגל כחול-לבן:

מתוך גאווה-לאומית והכרה-עצמית נשבעו חלוצי הגדוד העברי להגן על דגלם העברי [...] ואת הדגל הזה, דגל העם העברי, מחזירים עתה למקומו, למרכז האומה העברית – לירושלים. והדגל הזה נתקדש אחרי-כן על-ידי הגדוד העברי בקדושת-הגוף, בקדושת-דמים [...] והלב מתרחב מרוב שמחה, והעין דומעת דמעות-גיל. יש לנו דגל!³⁴⁸

הדגל של הגדוד העברי היה בעל רקע כחול-לבן, אך בשונה מהדגל הציוני נכתב במרכזו שם הגדוד ("הגדוד העברי" ו"ראשון ליהודה") ונרקם עליו סמל הגדוד (מנורה עם הקריאה "קדימה").



דגל הגדוד העברי

כאמור, בעקבות הפרסום בכתב העת "המעין" זכתה דרשת הרב על הדגל לתפוצה רבה, להדפסה נוספת ולסדרת שיעורים שהעביר עליה הר"צ טאו

347 ד' גניחובסקי, "כך הוכנס דגל הגדוד ה-40 ליחורבה" בחנוכה תרפ"ו, מוסף ירושלים – מקומון של ידיעות אחרונות, י"ב באלול תשל"ז, עמ' 2.

348 "יש לנו דגל" (לעיל הערה 343), עמ' 1.

בישיבת הר המור.³⁴⁹ אך התפילה המיוחדת שחיבר הרב קוק לקרוא באותו טקס, שכוללת נקודות רבות מדרשתו, טרם הגיעה להכרת הציבור הרחב. להלן נוסח התפילה כפי שחולק באותו אירוע:³⁵⁰

למנצח בנגינות על דגל הגדוד הארבעים (ארץ הישראלי) למקלעי המלך
 ("ראשון ליהודה") בהובאו לבית-הכנסת הגדול בירושלים, למשמרת
 עולם.

צור ישראל, מגן ישענו עדי עד,
 בתודה נקדמה פניך, בנשאנו עמנו
 את הדגל הנערץ, זכרון גבורת ישע ימינך,
 בהכבש ארץ הקודש לפני הצבא הבריטי,
 בחברת גדוד בנינו, אשר רוח גבורה לבשו,
 ביום קרב ומלחמה,
 וימינך וזרועך סעדה אותם,
 לראות בנצחון והוד הגבורה,
 ועיניהם צפו למרחוק ליום ישועת עמם
 וגאולת ארץ קדשם, נחלת אבותיהם מעולם.
 קודש הוא לנו זכרון הדגל הזה,
 הקשור עם הגיוני קודש
 ושלהבת יה של נשמות זכות וטהורות,³⁵¹
 אלה אשר נפלו חללים במלחמת הקודש הזאת,
 שחותם דמם יהיה חרות לזכר קדושים נצח;
 ונשמתם תהיה צרורה בצרור החיים

349 לעיל הערה 254.

350 לוי (לעיל הערה 163), עמ' 57-58, ואצל גניחובסקי (לעיל הערה 347).

351 זאת על אף הכרתו של הרב מקרוב את הבעיות הדתיות שהיו בגדוד, ראו אגרות הראיה, ג (לעיל הערה 175), עמ' קלו-קלז, ו-קמא, ששם כתב הרב שקיווה שדבריו בביקורו בגדוד "פעלו לטובה [...] ומאד אחשק לדעת אם כבר נתקנו המעוותים ע"ד המליחה, וע"ד ייחוד הכלים לבשר וחלב [...] [חילול] שבת [...] גילוח הזקן". הרצון של ה"רעוורנד" (תואר שמשמש שם בו בחו"ל למי שבמפורש אינו רב אך נושא בתפקיד דתי) שלהם להתיר איסורי דאורייתא כאלה על סמך "דינא דמלכותא דינא", מעיד אף הוא על הרמה התורנית של האחראי שם על הדת.

את י-י צבאות, אדון כל הנשמות.
 ואלה החיים עמנו, ימים על ימיהם הוסף,
 מלך חפץ בחיים; ויראו יחד כל ישרי לב
 את ישועת י-י על עמו ונחלתו
 ובברכת השלום לכל ממלכות תבל, אמן ואמן.
 הרב קוק התייחס לגדוד העברי כ"נושא עליו דגל ישראל"³⁵² וכמסמל את
 "ראשית צמיחת ישועתנו", וכל מה שנאמר לגבי דגל הגדוד נכון ביתר שאת ובקל
 וחומר לגבי דגל המדינה הלאומית של היום.³⁵³

סיכום

העולה מכל האמור בשלושת החלקים של מחקר זה, הוא שלדגל ישראל יש משמעות רבה וברורה מהתנ"ך, ההלכה, המנהג והתודעה ההיסטורית והנוכחית גם יחד, ולא דבר "הבל ושטות".³⁵⁴ אף המתנגדים החריפים ביותר מוכרחים להודות שרעיון הדגל מבוסס היטב על המקורות, וטענתם היחידה היא סביב השאלה אם אכן הגיע הזמן להנפתו.

אין זה משנה שיוזמו של דגל ישראל שלנו איננו הקב"ה. ראינו במדרש שיזמת הדגלים בתורה הייתה מצדנו, והקב"ה נענה בחיוב ובחיבה. אם שמח הקב"ה בזיהוי ובהפרדה בין השבטים בעזרת דגליהם, קל וחומר שהוא שמח בזיהוי ובהפרדה בין עמו ובין אומות העולם בעזרת הדגל: "אמר הקב"ה יש לאומות העולם דגלים, ואין חביב עלי אלא דגלו של יעקב".³⁵⁵ הדגל מופיע בתנ"ך כסמל מוכר ומקובל המשמש אף כמשל לערכים ולמעשים חיוביים. קשה גם לבקש סמליות יותר "דתית" מהדרך שבה עוצב הדגל על בסיס הטלית וצבע מלכות יהודה.³⁵⁶

- 352 אגרות הראיה, ג (שם), עמ' קלו.
 353 לעיל הערה 343.
 354 לשון ר"מ פיינשטיין, שו"ת אגרות משה (לעיל הערה 97), אורח חיים א, סימן מו. דנו בהרחבה בתשובתו במאמר הדגל א (לעיל הערה 1), עמ' 297–317, ועל ההתפתחות והשינוי בגישתו כלפי הציונות במשך השנים.
 355 מדרש תנחומא (ערך: ר"ש בובר), וילנה תרמ"ה, פרשת במדבר, סימן י, על פי שיר השירים ב, ד, והשוו לעיל הערה 7.
 356 אולי בכל זאת היינו מעדיפים במקום המגן דוד את סמל המנורה, שהתקבל כסמל המדינה, או את סמל גור אריה יהודה או את עשרת הדיברות, כפי שהציע חיים וייצמן, שהמברק שלו נמצא בגנזך, ארגז 395/ג, תיק 1005/1, מובא אצל א' מישורי, "לקורותיו של דגל מדינת ישראל", קתדרה 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 168.

החשיבות נובעת הן מסיבות אובייקטיביות נצחיות הן מתוך משמעות דה-פקטו, לאחר שהדגל כבר קיבל משמעות לאומית ובין-לאומית כסמל של עם ישראל ושל ה' אלוהי ישראל, לעומת רוב דגלי העולם שיש להם צלב נוצרי או סהר/צבעים מוסלמיים. ראינו אף שבמקור הוא שימש כדגל היהדות עוד בטרם הקמת המדינה. חלק מהנקודות מתבססות על העיקרון ש"ישראל, אורייתא והקב"ה" הם דבר אחד³⁵⁷ ושאינן הבחנה, לא במקורותינו ולא בעיני הגויים, בין הדת והלאומיות בישראל.

תוקף החשיבות קשור לנקודות הבאות:

א. הדגל כסמל לערכים ולאידאליים אלוהיים ודברי מצווה:

1. "נס" לקבץ גלויותינו
2. עצמאות לאומית ישראלית
3. מלחמה וסמל כיבוש ארץ ישראל ("והורשתם")
4. קיום ברית ה' לאבותינו לתת לנו את הארץ
5. קידוש השם והפיכת אות הקלון (הטלאי הצהוב) של חילול השם
6. מסירות נפש חיילינו ("ואהבת את ה' [...] ובכל נפשך")
7. הכרת הטוב לה' ולמדינה
8. אחדות ישראל מסביב לדגל אחד
9. הזדהות בכבוד כישראל עם ה'
10. הבדלה והפרדה מאומות העולם
11. חיבוב ישראל מצד ה' ומצדנו
12. הטלית ופתיל התכלת

ב. הדגל כמנהג ישראל שהתקבל:

1. אל ישנה מפני המחלוקת
2. קול המון משקף קול שדי
3. נעשה על פי חכמים
4. הרוב בדרך כלל צודק
5. אל תפרוש מן הציבור
6. מורא מלכות כסייג בפני אנרכיה חברתית ודתית

357 זוהר, חלק ג, עג ע"א.

ג. כבוד מלכות ישראל

ד. דינא דמלכותא דינא

שמחנו לראות שרבות מהנקודות הללו נזכרו בדרשתנו ובתפילתנו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל העוסקות בנושא, שנחשף והתפרסם כחלק מהמחקר. אין חשש כלל לאסור מחשש "חוקות הגויים", שהרי כל מטרת הדגל היא להזהות כישראלים ודווקא לא כגויי הארץ. אדרבה, האיחוד בין הלאום והדת אצלנו מעלה מקום לדון בשלילת הנפת דגל זר על ידי יהודים מצד "חוקות הגויים", כקל וחומר מהאיסור להזהות בלבוש לאומי של עם אחר, אף על פי שעיקרו הוא להגן בפני הקור. אף אם מבחינת הגויים הדמוקרטיה מאפשרת קבלת יהודים כאזרחים במדינתם, ייתכן שהדבר אינו רצוי מבחינתנו, שיניף יהודי כל דגל המבטא הזדהות ומעורבות עם אומה אחרת, וכל שכן אם יש לו צלב או סהר, ובמיוחד בדור שיש כבר אלטרנטיבה ישראלית.

